

ΕΚΤΑΚΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2001

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΟΜΗ

Ε Π Ι Σ Η Μ Η Υ Π Ο Δ Ο Χ Η

ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΟΜΗ

Κύριε συνάδελφε,

Με έντελως ιδιαίτερη χαρά σās υποδέχομαι σήμερα επισήμως στην 'Ακαδημία 'Αθηνών, ή όποία σās εξέλεξε πολύτιμο τακτικό της μέλος. 'Η λαμπρά σας σταδιοδρομία ως νομικού σās όδήγησε επάξια στην πνευματική οικογένεια τής 'Ακαδημίας μας.

'Ετιμήσατε την 'Ελλάδα και την έλληνική νομική επιστήμη στο έξωτερικό: αναγορευθήκατε άριστοϋχος διδάκτωρ (1962), ύφηγητής (1967) και καθηγητής σ' ένα από τὰ μεγαλύτερα πανεπιστήμια τής Γερμανίας, στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Οί γερμανικές έργασίες σας για την «έννοια τής προσδοκίας δικαιώματος», για την «συρροή αξιώσεων», για τὸ «δικαίωμα προαιρέσεως» κλπ. παραπέμπονται στις άποφάσεις του Γερμανικού 'Ακυρωτικού και άποτελοϋν αναπόσπαστο τμήμα τής διεθνούς νομικής βιβλιογραφίας.

'Από τής επανόδου σας στην πατρίδα είσηγάγετε νέο ύφος διδασκαλίας τών νομικῶν μαθημάτων, με άποτέλεσμα οί παραδόσεις σας στη Νομική Σχολή 'Αθηνών νά προσελκϋουν τούς φοιτητές και νά γεμίζουν τις αίθουσες διδασκαλίας.

Τὸ συγγραφικό σας έργο ύπῆρξε πλούσιο και ύψηλοϋ έπιπέδου. Γενιές νομικῶν γαλουχήθηκαν με τὰ βιβλία σας. Θα μπορούσε νά πεί κανείς ότι δέν ύπάρχει σήμερα στην 'Ελλάδα δικαστής ή δικηγόρος πού νά μὴν έχει ως πολύτιμο βοήθημα, κατά την άσκηση του λειτουργήματός του, τὰ έργα του νέου 'Ακαδημαϊκού.

Συνδυάσατε κατά τρόπο αξιοθαύμαστο τὴ θεωρητικὴ καλλιέργεια τοῦ δικαίου μὲ τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ του. Εἶδατε τὸ δίκαιο καὶ τὴν ἐπιστήμη τοῦ δικαίου ὄχι μόνο ὡς σύνολο θεωρητικῶν ἐννοιῶν ἀλλὰ ὡς τμῆμα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ ὡς μέσο ἐπίλυσης προβλημάτων ποῦ δυσχεραίνουν τὴν ἀνθρώπινη συμβίωση. Γι' αὐτὸ διαπρέψατε ὄχι μόνο ὡς θεωρητικὸς τοῦ δικαίου ἀλλὰ καὶ ὡς ἐφαρμοστὴς του. Ἀσχήσατε τὴ δικηγορία ἐνώπιον τῶν Ἀνωτάτων Δικαστηρίων, ἐθνικῶν καὶ διεθνῶν, καὶ διετελέσατε νομικὸς σύμβουλος μεγάλων ὀργανισμῶν, κρατικῶν καὶ ἰδιωτικῶν.

Ὡς πανεπιστημιακὸς δάσκαλος ἀνεδείξατε πλειάδα μαθητῶν, οἱ ὅποιοι διαπρέπουν σήμερα στὶς Νομικὲς Σχολὲς διαφόρων πανεπιστημίων στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικόν, καθὼς ἐπίσης καὶ ὡς δικαστές, δικηγόροι ἢ κρατικοὶ λειτουργοί.

Γιὰ τὸ πλούσιο συγγραφικὸ σας ἔργο καὶ τὴ συμβολὴ σας στὴ νομικὴ ἐπιστήμη καὶ τὴ δράση σας γενικότερα, μὲ ἐντολὴ τῆς Συγκλήτου, θὰ πεῖ τὰ προσήκοντα ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Γεώργιος Μητσόπουλος, τὸν ὁποῖο παρακαλῶ νὰ εὐαρεστηθεῖ νὰ λάβει τὸ λόγο.

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Ἀξιότιμε καὶ ἀγαπητὲ κύριε συνάδελφε,

Μὲ ἰδιαίτερη χαρὰ ἀνέλαβα, κατ' ἐντολὴν τῆς Τάξεως, νὰ παρουσιάσω τὸ ἐπισημονικὸ σας ἔργο, κατὰ τὴν ἐπίσημη αὐτὴ ὑποδοχὴ σας στὸν ὠραῖο αὐτὸ χῶρο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Γεννηθήκατε στὴν Καλαμάτα καὶ ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ διακεκριμένου δικηγόρου πατέρα σας, μὲ τὴν λαμπρὴ παράδοση τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου τῆς ὠραίας αὐτῆς πόλης, ἀναπνεύσατε ἀπὸ νωρὴς τὴν δικαστικὴ αὐρα, μὲ τὴν παράλληλη ἀριστεία σας καθ' ὅλη τὴν διάρκειά τῶν γυμνασιακῶν σας σπουδῶν.

Καὶ μὲ αὐτὴν τὴν σταθερὴ προπαίδεα ἐπιτύχατε πρῶτος στὶς εἰσαγωγικὰς ἐξετάσεις τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἀριστεύσατε ἐπίσης στὶς ἐπὶ πτυχίῳ ἐξετάσεις, γιὰ νὰ μεταβῆτε ἔπειτα στὴν Γερμανία, ἀρχικὰ ὡς ὑπότροφος τοῦ Ἰδρύματος Κρατικῶν Ὑποτροφιῶν καὶ ἔπειτα τῆς «Alexander von Humboldt-Stiftung» καὶ τῆς «Deutsche Forschungs-Gemeinschaft».

Εἶχατε τὴν καλὴ τύχη νὰ θεθῆτε ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ προστασία τοῦ λαμπροῦ Νομοδιδασκάλου Karl Larenz, στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Κιέλου ἀρχικὰ καὶ ἔπειτα τοῦ Μονάρχου, ὅπου καὶ ἐξεπονήσατε τὶς δύο διατριβές σας, τὴν ἐπὶ διδακτορία καὶ τὴν ἐπὶ ὕφηγεία. Μὲ τὴν διδακτορικὴ σας διατριβὴ ἐπιδιώξατε νὰ ἐντάξετε τὴν ἐννοία τῆς «προσδοκίας δικαϊώματος» στὸ σύστημα τοῦ Ἐμπραγματοῦ Δικαίου καὶ νὰ συμ-

βάλλετε παράλληλα στην λύση πολλῶν προβλημάτων που παρουσιάζονται στην πράξη. Μὲ τὴν ἐπὶ ὑψηλῆς δὲ διατριβῆς σας ἐθέσατε ἐπὶ νέας θεωρητικῆς βάσεως τὸ δυσχερὲς πρόβλημα τῆς «συρροῆς ἀξιώσεων στὸ Ἄστικὸ καὶ στὸ Ἄστικὸ Δικονομικὸ Δίκαιο» καὶ προσπαθήσατε νὰ δημιουργήσετε στενότερο καὶ πάλι δεσμὸ μεταξὺ τῶν δύο σημαντικῶν αὐτῶν κλάδων τοῦ δικαίου, μὲ τελικὸ συμπέρασμα, ὅτι πρόκειται περὶ μιᾶς καὶ μόνῃς οὐσιαστικῆς ἀξιώσεως, ὥστε νὰ καλύπτονται μ' αὐτὴ ὅλες οἱ νομικὲς βάσεις που στηρίζουν τὸ αἴτημα τῆς ἀγωγῆς. Καὶ μὲ τὴν μελέτη σας αὐτὴ ἀνοίξατε νέα θεωρητικὴ συζήτηση τόσο γιὰ τὴν σχέση μεταξὺ οὐσιαστικῆς καὶ δικονομικῆς ἀξιώσεως, ὅσο καὶ γιὰ τὸ συναφὲς ἐρώτημα, ἂν μπορῆ νὰ θεμελιωθῆ ἐρμηνευτικὰ ἢ ἄποψή σας, ἐν ὄψει τῆς διατυπώσεως τῶν σχετικῶν διατάξεων που ἀπαντοῦν στοὺς κώδικες τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν. Ἀνεξάρτητα πάντως μὲ τὴν διεξαχθεῖσα συζήτηση θὰ αἰσθανθήκατε ιδιαίτερη συγκίνηση, ὅταν διαπιστώσατε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη ἀπὸ τὴν νομολογία τοῦ Δικαστηρίου τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων τῆς καλουμένης «πυρηνικῆς θεωρίας», που ἀφοροῦσε τὸ «ἀντικείμενο τῆς δίκης» σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀρθροῦ 21 τῆς Συμβάσεως τῶν Βρυξελλῶν, στηρίχθηκε καὶ αὐτὴ στὴν ἴδια θεωρητικὴ ἀφετηρία μὲ τὴν δική σας, τὴν ὁποία μάλιστα σημαντικὰ διηύρυνε.

Ὁ κύκλος τῶν σπουδῶν σας στὴν Γερμανία κλείνει μὲ τὴν ἀναγόρευσή σας σὲ ἔκτακτο καθηγητὴ στὴν Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου. Καὶ ἀρχίζει ἡ ἐδῶ πλέον πανεπιστημιακὴ σας σταδιοδρομία μὲ τελικὴ φάση τὴν ἐκλογή σας σὲ τακτικὸ καθηγητὴ στὴν Β' ἔδρα τοῦ Ἄστικοῦ Δικαίου στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.

Ἡ διδασκαλία σας εἶναι παράλληλη μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ σας παραγωγή, που καλύπτει ποικίλες καὶ σημαντικὲς πτυχὲς τοῦ Ἄστικοῦ Δικαίου, ἡ ἐκτενὴς ἀνάλυση τῶν ὁποίων δὲν εἶναι δυνατὴ, λόγῳ τοῦ περιορισμένου χρόνου ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ἐπιτρεπτὴ ἡ παρουσίαση τοῦ ὅλου ἔργου σας. Ἐπισημαίνω μόνον τέσσερα ἐκ τῶν συγγραμμάτων σας που εἶναι βασικά. Τὸ «Ἐμπράγματο Δίκαιο», που τὸ παρουσίασε στὴν Αἴθουσα αὐτὴ ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος Μιχαηλίδης-Νουάρος μὲ τὴν τελικὴ του φράση, ὅτι «τὸ ὅλο ἔργο ἀποτελεῖ καρπὸ πολύπλευρης μελέτης καὶ βαθειᾶς γνώσης τῶν ἐξελιξέων τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ προῖδν τοῦ μεγάλου ζήλου καὶ τοῦ ἐξαίρετου νομικοῦ πνεύματος τοῦ συγγραφέως». Οἱ «Γενικὲς Ἀρχὲς Ἄστικοῦ Δικαίου», που οἱ ἀείμνηστοι συνάδελφοι Ἄ. Γαζῆς καὶ Ἰ. Δεληγιάννης τόνισαν τὴν ἀξία καὶ τοῦ νέου αὐτοῦ βιβλίου σας καὶ τὸ χαρακτήρισαν ὡς «πρόσφορο βοήθημα ὄχι μόνον στοὺς νέους νομικοὺς ἀλλὰ καὶ στοὺς περισσότερους ὄριμους, μὲ τὶς θεωρητικὲς του ἀναλύσεις, σὲ κείρια θέματα, ἀλλὰ καὶ τὴν συμβολὴ του στὴν πρακτικὴ ἀντιμετώπιση τῶν ζητημάτων». Τὶς «Νέες μορφὲς συμβάσεων τῆς σύγχρονης οἰκονομίας», ὅπου ἐξετά-

ζονται οί νέες μορφές πού άνέδειξε ή νέα οικονομική δυναμική κατά την άδιάκοπη άναζήτηση νέων μεθόδων διαθέσεως τών προϊόντων τής τεχνολογίας, σέ συνάρτηση μέ την αντίστοιχη επέκταση και έναρμόνιση τών τραπεζικῶν δραστηριοτήτων στό πλαίσιο αὐτό τής συναλλακτικῆς ζωῆς. Καί τέλος τὸ «Ένοχικό Δίκαιο. Γενικό Μέρος» πού αποτελεί αξιόλογη συμβολή στην σύγχρονη εξέλιξη τοῦ βασικοῦ αὐτοῦ κλάδου τοῦ δικαίου, μέ ιδιαίτερη εξέταση τών νέων μορφῶν ἐνοχικῶν συμβάσεων.

Ἄλλά και μετά την ἐκλογή σας ὡς Ἐκαδημαϊκοῦ μάς προσφέρατε ὡς νέο ἐπιστημονικό δῶρο την νέα ἐκτεταμένη μελέτη σας μέ τίτλο: «Ἡ ἐξασφάλιση τών πιστώσεων», ὅπου μέ διεισδυτικότητα και πληρότητα προσπαθήσατε νά καλύψετε τὸ πολύπλοκο αὐτὸ φάσμα τών συναλλαγῶν, πού κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες ἔχει ἐξελιχθῆ διεθνῶς σέ αὐτοτελῆ κλάδο τῆς νομικῆς ἐπιστήμης μέ πρακτική σπουδαιότητα σημαντική. Ἡ ζωνρὴ ὅμως χαρά πού σᾶς κατεῖχε κατά την σύνταξη τοῦ προλόγου τοῦ νέου αὐτοῦ ἐπιστημονικοῦ σας ἔργου, ἦταν ὁ λόγος πού λησμονήσατε νά ἐπισημάνετε την πολύτιμη ἐμπειρία πού ἀποκτήσατε γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ κατά την πολύχρονη ἐπιστημονική σας παρουσία στό λαμπρὸ Δικαστικό Τμῆμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, ὅταν τότε, και λίγο πρὶν ἀποχωρήσω ἀπὸ την θέση τοῦ Δικαστικοῦ Συμβούλου τῆς Τραπεζῆς, εἶχα την χαρά νά διαπιστώσω, τόσο την ἄρτια ἐπιστημονική σας κατάρτιση ὅσο και την ἀποδοχὴ τῆς συμβουλῆς μου νά συνδυάσετε θεωρία και πράξη γιατί, ὅπως σᾶς εἶπα, στην δικαιοδοτική φάση ἐξειδικεύεται και δοκιμάζεται ή πραγματική ἰσχὺς τοῦ δικαίου.

Ὁ νέος αἰὼν στὸν ὁποῖο εἰσήλθαμε φέρει τὰ ἔχνη τῆς σταδιακῆς κάμψεως τῶν αὐστηρῶν διακριτικῶν ὀρίων μεταξύ τῶν διαφόρων κλάδων τοῦ δικαίου. Διότι τὰ ἐρμηνευτικά προβλήματα — μέ την ἐπίδραση τόσο τοῦ διεθνοῦς δικαίου ἀλλὰ και τοῦ συγκριτικοῦ, ὅσον και τῆς νομολογίας κυρίως τοῦ Δικαστηρίου τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων και τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἄνθρώπου — δὲν ἀντιμετωπίζονται πλέον αὐτὰ ἐντὸς τῶν αὐστηρῶν ἐθνικῶν πλαισίων, ὅταν μάλιστα βασικές συνταγματικές διατάξεις προσανατολίζουν τὸν ἐρμηνευτὴ σέ ἀκατάλυτες και αὐτοθεμελιούμενες ἀξίες, μέ τελική ἀναφορά στην ἰδέα τοῦ Δικαίου και στην ἀνέσπερη δύναμη τῆς Ἡθικῆς. Αὐτὴ την ἐπιστημονική κατεύθυνση πού σταθερὰ ἀκολουθήσατε, εὐχομαι ἐγκάρδια, ἀγαπητὲ φίλε, νά συνεχίσετε και ἀπὸ την νέα αὐτὴ θέση, ὥστε νά ἐνισχύεται και μέ την αξιόλογη δική σας συμβολή ή ὑψηλὴ πράγματι στάθμη τῆς ἐλληνικῆς Νομικῆς Ἐπιστήμης.

ΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΣΤΟ ΚΑΤΩΦΛΙ ΤΟΥ 21ΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,

Εὐχαριστῶ θερμῶς γιὰ τὸν ἐγκάρδιο χαιρετισμὸ Σας, χαιρετισμὸ ἐκφερόμενον ἀπὸ διαπρεπῆ φιλόλογο καὶ πανεπιστημιακὸ δάσκαλο.

Σᾶς εὐχαριστῶ ἐπίσης, ὅπως καὶ ὅλα τὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας, γιὰ τὴν ὑψιστὴ τιμὴ τῆς εὐμενοῦς ψήφου, ἣ ὁποῖα μὲ ἀξίωσε νὰ γίνω δεκτὸς σὲ κύκλο κορυφαίων ἐκπροσώπων τῶν ἐπιστημῶν, τῶν γραμμάτων καὶ τῶν καλῶν τεχνῶν. Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλω στὰ μέλη τῆς Τάξης τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, τὰ ὁποῖα μὲ τίμησαν προτείνοντας ὁμοφώνως τὴν ἐκλογή μου ὡς τακτικοῦ μέλους τοῦ Ἀνωτάτου Πνευματικοῦ Ἰδρύματος τῆς χώρας.

Τῇ στιγμῇ αὐτῇ ἡ σκέψη μου στρέφεται εὐλαβῆς πρὸς τὴ μνήμη τῶν γονέων μου καὶ τῶν δασκάλων μου στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, καὶ ἰδίως ἐκείνων ποὺ μὲ κατηύθυναν στὸν κλάδο ποὺ διακονῶ, τῶν Ἰωάννη Σόντη, Ἀνδρέα Γαζῆ, Ἀλεξάνδρου Λιτξεροπούλου καὶ Παναγιώτη Ζέπου. Ὑπῆρξαν ἀκτινοβόλες προσωπικότητες, ὡς ἐπιστήμονες καὶ ὡς δάσκαλοι, καὶ θεωρῶ εὐτυχῆ τὸν ἑαυτὸ μου διότι μαθήτευσα κοντά τους. Μὲ εὐγνωμοσύνη στρέφω τὴ μνήμη καὶ πρὸς τὸν δάσκαλό μου στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου, τὸν ἀείμνηστο *Karl Larenz*, ἕναν ἀπὸ τοὺς κορυφαίους Ἀστιολόγους καὶ Φιλοσόφους τοῦ Δικαίου στὴ Γερμανία κατὰ τὸν 20ὸ αἰῶνα, ὁ ὁποῖος ἐπηρέασε βαθύτατα τὴν ἐπιστημονικὴ μου πορεία.

Σεβαστέ μου καθηγητά, Κύριε Γεώργιε Μητσόπουλε, Σᾶς εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν παρουσίαση τῆς ἐπιστημονικῆς μου προσπάθειας. Τελῶ ἐν ἐπιγνώσει ὅτι οἱ εὐμενεῖς κρίσεις σας γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὸ πρόσωπό μου εἶναι ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὰ αἰσθήματα φιλίας καὶ ἀγάπης, μὲ τὰ ὁποῖα μὲ περιβάλατε ἤδη ἀπὸ τὰ φοιτητικὰ μου χρόνια.

Αϊδεσιμολογιώτατε εκπρόσωπε τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος,

Κύριε Ὑπουργὲ τῆς Δικαιοσύνης,

Κύριε πρώην Πρωθυπουργέ,

Κύριοι Πρόεδροι τῶν Ἀνωτάτων Δικαστηρίων,

Κύριε Εἰσαγγελέα τοῦ Ἀρείου Πάγου,

Κυρίες καὶ Κύριοι Βουλευτές,

Κυρίες καὶ Κύριοι Δικαστές,

Κυρίες καὶ Κύριοι Συνάδελφοι ἐν τῇ διακονίᾳ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς δικηγορίας,

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἀγαπητοὶ φοιτητές,

I. ΤΑ ΟΡΙΑ ΜΕΤΑΞΥ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

1. Ὁ ρόλος τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου: Τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο εἶναι ὁ δικαιοκλᾶδος ποὺ ὡς ρυθμιστικὸ ἀντικείμενό του ἔχει τὶς ἔννομες σχέσεις μεταξὺ τῶν ἰδιωτῶν. Μὲ διατάξεις ἐνδοτικοῦ συνήθως χαρακτῆρα καὶ κατὰ τρόπο μὴ ἐξαντλητικὸ καθορίζει τὸ πλαίσιο λειτουργίας τῶν ἰδιωτικῶν ἔννομων σχέσεων ἀφήνοντας στοὺς κοινωνοὺς τοῦ δικαίου τὴν ἐλευθερίαν νὰ ρυθμίσουν κατὰ βούληση, στὸ πλαίσιο τῆς θεμελιώδους ἀρχῆς τῆς ἰδιωτικῆς αὐτονομίας, τὶς εἰδικότερες μεταξὺ τους σχέσεις¹. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο διαθέτει πάντοτε σπουδαία κοινωνικοπολιτικὴ σημασία καὶ καθορίζει ἀποφασιστικὰ τὴ σχέση μεταξὺ κοινωνίας καὶ κράτους. Ὅσο περισσότερος χῶρος ὑπάρχει σὲ μιὰ ἔννομη τάξη γιὰ τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο, τόσο λιγότερος χῶρος ἀπομένει γιὰ κρατικὸ παρεμβατισμό². Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Στὰ κράτη τοῦ τέως ἀνατολικοῦ συνασπισμοῦ ὁ ρόλος τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ἦταν ἀσήμαντος, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς δυτικὲς δημοκρατίες ὅπου ἡ θέση τοῦ πολίτη στὴν κοινωνία καὶ ἡ λειτουργία τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας θεωροῦνταν πολὺ σημαντικές.

1. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου καὶ τὴ διάκρισή του ἀπὸ τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο βλ. ἀντὶ πολλῶν Ἰ. Ἀραβαντινό, Εἰσαγωγὴ στὴν ἐπιστήμη τοῦ δικαίου, 2η ἐκδ. 1983, σ. 48 ἐπ.· Ἀπ. Γεωργιάδη, Γενικὲς Ἀρχαὲς Ἀστικοῦ Δικαίου, 2η ἐκδ. 1997, § 4 σ. 32 ἐπ.· Φ. Λωρῆ, Εἰσαγωγὴ στὸ ἀστικὸ δίκαιο, 1992, σ. 99· Ἀρ. Μάνεση, Συναγματικὸ Δίκαιο I, 1980, σ. 114 ἐπ.· Ἐμμ. Μιχαλάκη, Εἰσαγωγὴ εἰς τὸ δίκαιον καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου, 1968, σ. 36 ἐπ.· Πρ. Παυλόπουλο, Ἡ ἱστορικὴ καταγωγὴ τῆς διακρίσεως τοῦ δικαίου σὲ δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ, ΕΔΔ 1979, 171 ἐπ.

2. Zöllner, Die politische Rolle des Privatrechts, JuS 1988, 329.

Ἡ 19ος αἰώνας χαρακτηρίσθηκε ἀπὸ τὴ διαδικασία μετάβασης στὴν «κοινωνία τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου» (Privatrechtsgesellschaft), δηλαδή σὲ μιὰ κοινωνία ὅπου οἱ ἔννομες σχέσεις διέπονται ἀπὸ τὶς βασικὲς ἀρχὲς τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου³. Τὸν «πολιτικὸ ρόλο» τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ἀνέλαβαν νὰ καθιερώσουν καὶ νὰ ἐπιβάλλουν μὲ τὴ διδασκαλία τους οἱ μεγάλοι πανδεκτιστές. Νομοδιδάσκαλοι ὅπως ὁ *Hugo*, ὁ *Savigny*, ὁ *Puchta*, ὁ *Jhering*, ὁ *Windscheid* καὶ ὁ *Gierke* συνέβαλαν στὴν ἀνάδειξη τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ὡς ἑνὸς πολὺ σημαντικοῦ παράγοντος στὴ ρύθμιση τοῦ συνόλου τοῦ κοινωνικοῦ βίου⁴. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου τὰ βασικὰ ἀτομικὰ δικαιώματα δὲν τύγγχαναν ὑπερνομοθετικῆς —συνταγματικῆς μὲ τὴ σημερινὴ ἔννοια τοῦ ὅρου— προστασίας, τὸ ἀστικὸ καὶ γενικότερα τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο ἀνέλαβε νὰ ρυθμίσει τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ζητημάτων τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἔννομης τάξεως. Ὁ ρόλος του δὲν ἐξαντλεῖτο στὴν προστασία τῆς ἰδιωτικῆς αὐτονομίας καὶ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἀλλὰ ἐπεκτεινόταν στὸ σύνολο τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς⁵. Βασικὰ θεμέλιά του ὑπῆρξαν ἡ ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος ἐλεύθερης ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητος καὶ ἰδίως ἡ ἐλευθερία τῶν συμβάσεων, ἡ ἐδραίωση τῆς ἐλευθερίας τοῦ διατιθέναι καὶ τῆς ἐλευθερίας ἰδρύσεως ἐνώσεων καὶ σωματείων, ἡ ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος ἀποζημίωσης καὶ γιὰ ἠθικὴ ζημία καί, κυρίως, ἡ κατοχύρωση τοῦ δικαιώματος τῆς κυριότητος⁶.

2. Ἡ διεύρυνση τοῦ ρυθμιστικοῦ πεδίου τοῦ δημοσίου δικαίου: Ἡδη ὅμως ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα —καὶ παράλληλα πρὸς τὶς διεθνεῖς πολιτικὲς ἐπιδιώξεις γιὰ τὴ δημιουργία τῶν σύγχρονων ἐθνικῶν κρατῶν ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ τὴν ἐπιχείρηση διαχωρισμοῦ μεταξὺ κράτους καὶ κοινωνίας⁷— ἀρχίζει ἡ ἀνάστροφη κίνηση ἀναφο-

3. Βλ. καὶ *Bydlinski*, Das Privatrecht im Rechtssystem einer Privatrechtsgesellschaft, 1994.

4. Βλ. σχετικῶς *Hans Schlosser*, Grundzüge der Neueren Privatrechtsgeschichte, 8. Aufl. 1996· *Wieacker*, Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, 2. Aufl. 1967.

5. Βλ. *Großfeld*, Zivilrecht als Gestaltungsaufgabe, 1977, σ. 13, ὁ ὅποιος κάνει λόγο γιὰ λειτουργία τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ὡς «οἰκονομικοῦ συντάγματος».

6. Βλ. τὴ μελέτη τοῦ *Hedemann*, Die Fortschritte des Zivilrechts im 19. Jahrhundert I, 1910, σ. 14 ἐπ., 20 ἐπ., 39 ἐπ.

7. Βλ. στὸ συλλογικὸ ἔργο τῶν *Hoffmann-Riem/Schmidt-Abmann* (Hrsg.), Öffentliches Recht und Privatrecht als wechselseitige Auffangordnungen, 1996 τὶς μελέτες τῶν: *Stolleis*, Öffentliches Recht und Privatrecht im Prozeß der Entstehung des modernen Staates, σ. 41 ἐπ.· *Schmidt-Abmann*, Öffentliches Rechts und Privatrecht: Ihre Funktionen als wechselseitige Auffangordnungen. Einleitende Problemskizze, σ. 6· *Trute*, Wechselseitige Verzahnungen zwischen Privatrecht und öffentlichem Recht, σ. 167· *Riem*, Öffentliches Recht

ρικὰ μὲ τὸν ρόλο τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου στὸ κοινωνικὸ γίγνεσθαι· κίνηση ποὺ σηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸν περιορισμὸ τῆς σημασίας του πρὸς ὄφελος τῆς δραστηριοποίησης τοῦ νομοθέτη στὸ πεδίο τοῦ δημοσίου δικαίου⁸.

Ὁ αὐξάνομενος παρεμβατισμὸς τοῦ Κράτους ἐκδηλούμενος μὲ τὴ θέσπιση κανόνων δημοσίου δικαίου σὲ πεδία ποὺ παραδοσιακὰ ἀνήκαν στὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο, χαρακτηρίσει τις εὐρωπαϊκὲς νομοθεσίες καθ' ὅλο τὸ διάστημα τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ ἂν ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι λ.χ. στὶς συναλλαγὰς ἐπὶ ἀκινήτων διαδραματίζουσι σήμερα πολὺ σπουδαιότερο ρόλο οἱ πολεοδομικὲς, φορολογικὲς ἢ οἱ διατάξεις τῆς νομοθεσίας περὶ δασῶν παρὰ οἱ περιορισμοὶ τοῦ Ἐμπραγμάτου Δικαίου. Ἀλλαγὲς στὴ νομοθεσία ποὺ ἀφορᾷ στοὺς ὄρους δόμησης ἐνὸς ἀκινήτου διακινδυνεύουσι τὸν πυρήνα τοῦ δικαιώματος τῆς ἰδιοκτησίας σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπ' ὅ,τι οἱ περιορισμοὶ ποὺ ἐπιβάλλει τὸ γειτονικὸ δίκαιο. Ἀλλὰ καὶ δραστηριότητες ποὺ παλαιότερα θεωροῦνταν ὡς ἐλεύθερα ἀσκούμενες ὑπάγονται σήμερα σὲ καθεστῶς ἐλέγχου ὑπὸ μορφὴ ἀδειῶν ἐκ μέρους τοῦ Κράτους. Κανόνες φορολογικοῦ δικαίου ἐπεμβαίνουν μὲ ἀποφασιστικὴ ρυθμιστικὴ δύναμη στὴ διαδικασία τῶν συναλλαγῶν. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἐπιλογή τοῦ ἐταιρικοῦ μορφώματος, ὑπὸ τὸ ὅποιο θὰ ἀσκηθεῖ μιὰ ἐμπορικὴ δραστηριότητα, εἶναι πρωτευόντως ἀποτέλεσμα ἐκτίμησης τῶν φορολογικῶν δεδομένων καὶ δευτερευόντως ἀξιολόγησης τῶν κανόνων τοῦ οὐσιαστικοῦ δικαίου ποὺ τὸ διέπουν⁹. Τῇ μεγαλύτερῃ ἀμφισβήτηση στὸν πυρήνα του, δηλαδὴ στὴν ἔννοια τῆς ἰδιωτικῆς αὐτονομίας, δέχθηκε τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο καθ' ὅλο τὸ διάστημα τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα στὸν χῶρο τοῦ ἐργατικοῦ δικαίου, στὸ πεδίο τῆς νομοθεσίας περὶ μισθώσεων καὶ στὸ δίκαιο τοῦ ἀνταγωνισμοῦ.

Σήμερα οἱ πλέον ἐμφανεῖς τομεῖς σύγκρουσης μεταξὺ ἰδιωτικοῦ καὶ δημοσίου δικαίου εἶναι τὸ δίκαιο τῆς προστασίας τοῦ καταναλωτῆ καὶ τὸ δίκαιο τῆς προστασίας τοῦ περιβάλλοντος. Πρόκειται γιὰ δικαιικὰ πεδία, στὰ ὅποια ἐντοπίζεται ἔντονο τόσο τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Πολιτείας ὅσο καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἰδιωτῶν.

3. Ἡ προστασία τοῦ καταναλωτῆ: Τὸ λεγόμενον δίκαιο προστασίας τοῦ καταναλωτῆ εἶναι ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τόσο γιὰ τὴν ποιοτικὴ ἀλλοίωση, στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, τῶν ἀρχικῶν ἰδεολογικῶν βάσεων τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, ὅσο

und Privatrecht als wechselseitige Auffangordnungen - Systematisierung und Entwicklungsperspektiven, σ. 261.

8. Βλ. Bullinger, Öffentliches Rechts und Privatrecht, 1968, σ. 76 ἐπ.: Großfeld, ὁ.π., σ. 13· Zöllner, JuS 1988, 331.

9. Βλ. Tipke, Steuerrecht und bürgerliches Recht, JuS 1970, 149· Zöllner, JuS 1988, 331.

και για την παρεμβατική αντίληψη που αναπτύσσεται ολοένα και περισσότερο από τον νομοθέτη σε ζητήματα που θα έπρεπε, σε μια κοινωνία του «ιδιωτικού δικαίου», να επιλύονται ελεύθερα από τους κοινωνούς του. Ύπό τον όρο «δίκαιο προστασίας του καταναλωτή» αντιλαμβάνεται κανείς μια σειρά κανονιστικών ρυθμίσεων, στην πλειονότητά τους ρυθμίσεων με κοινοτική προέλευση, οι οποίες στηρίζονται στην υπόθεση ότι η κλασική αρχή της ιδιωτικής αυτονομίας δεν λειτουργεί ή δεν λειτουργεί ικανοποιητικά στη σύγχρονη καταναλωτική κοινωνία και για τον λόγο αυτό χρειάζεται —για την προστασία του ασθενέστερου μέρους— νομοθετική παρέμβαση και μάλιστα παρέμβαση με κανόνες αναγκαστικού δικαίου¹⁰. Το άστικό δίκαιο, τουλάχιστον το δίκαιο του Αστικού Κώδικα, διαπνεόταν ανέκαθεν από πνεύμα προστασίας του ασθενέστερου συμβαλλομένου¹¹. Αλλά η προστατευτική του λειτουργία δεν έφθανε μέχρι καταργήσεως της ιδιωτικής αυτονομίας. Στο σημερινό όμως δίκαιο του καταναλωτή υπάρχουν διατάξεις οι οποίες, ανεξαρτήτως της δικαιοπολιτικής τους ορθότητας¹², στην πραγματικότητα καταργούν ως έναν βαθμό την ίδια την ιδιωτική αυτονομία και τη στηριζόμενη σ' αυτή αρχή «pacta sunt servanda» και επιφέρουν ουσιαστική αλλοίωση στο νομικό της υπόβαθρο. Ως παραδείγματα αναφέρω το δικαίωμα του «καταναλωτή» να υπαναχωρήσει από τη σύμβαση που κατήρτισε (από απόσταση)¹³ ή την αξίωσή του για απόζημίωση λόγω ελαττωματικού προϊόντος· αξίωση στρεφόμενη κατά του κατασκευαστή του προϊόντος, ακόμη κι αν αυτός δεν είναι αντισυμβαλλόμενος του¹⁴. Πρόκειται για ένδεικτικά παραδείγματα ποιοτικής αλλοίωσης των διατάξεων του άστικού δικαίου. Ταυτόχρονα, μια σειρά διατάξεων που σκοπούν στην προστασία του καταναλωτή και οι οποίες, αν και επιφέρουν τις έννομες συνέπειές τους στον χώρο του ιδιωτικού δικαίου, ανήκουν συστηματικά στο δημόσιο δίκαιο, ολοκληρώνουν την εικόνα σύγκρουσης των δύο δικαιοκων κλάδων. Ένδεικτικά αναφέρω τις διατάξεις για την καταναλωτική πίστη¹⁵, για την προστασία της προσωπι-

10. Για την προστασία του καταναλωτή στο ελληνικό δίκαιο, βλ. αντί πολλών Αλεξανδρίδου, Δίκαιο προστασίας του καταναλωτή II, 1996· Απ. Γεωργιάδη, Ένοχικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, 1999, σ. 704 έπ.· Καράκωστα, Προστασία του καταναλωτή, 1997· τόν ίδιο, Έ εϋθύνη του παραγωγού για ελαττωματικά προϊόντα, 1995· Περάκη, Έ έννοια του «καταναλωτή» κατά τον νέο νόμο 2251/1994, ΔΕΕ 1995, 32· Σταθόπουλο/Χιωτέλλη/Αύγουστιανάκη, Κοινοτικό Έ Αστικό Δίκαιο, 1995.

11. Βλ. Απ. Γεωργιάδη, Γενικό Ένοχικό, Γενικό Μέρος, 1999, σ. 21 έπ.

12. Βλ. κριτικές παρατηρήσεις από τον Γεωργιάδη, ΝοΒ 1994, 328 έπ.

13. Άρθρο 4 § 10 του ν. 2251/1994.

14. Βλ. άρθρο 6 του ν. 2251/1994. Πρβλ. και Φ. Σκορίνη-Παπαρηγοπούλου, Έ Προστασία του καταναλωτή στη σύμβαση εκτός έμπορικού καταστήματος, 1999.

15. Βλ. Κοινή Έ.Α. (Δικαιοσύνης, Έμπορίου, Οικονομικών) 7.21/3/91.

κότητας από τη διαφήμιση¹⁶ και για την προστασία από την έπεξεργασία προσωπικών δεδομένων¹⁷ κ.λπ. Δεν είναι άλλωστε χωρίς σημασία το γεγονός ότι ανεξάρτητες διοικητικές αρχές, όπως είναι λ.χ. η Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, ιδρύονται και αποκτούν αρμοδιότητες οίονει νομοθετικές ή δικαστικές στους εν λόγω τομείς.

4. *Η προστασία του περιβάλλοντος*: Στόν ίδιο βαθμό προφανής είναι η σύγκρουση μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου στο πεδίο της νομοθεσίας για το περιβάλλον. Ο έντονος προβληματισμός που κυριαρχεί διεθνώς γύρω από την προστασία του περιβάλλοντος βρήκε ρητή έκφραση, κατά την Παγκόσμια Διάσκεψη του Ρίο (1992), στην αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης. Με την αρχή αυτή διατυπώνεται η ανάγκη, να διατηρείται το περιβάλλον ανέραιο για τη μεταβίβασή του στις επόμενες γενεές, ώστε να εξασφαλίζεται η επιβαλλόμενη ισότητα στην ικανοποίηση των αναγκών μεταξύ των γενεών¹⁸. Το άστικο δίκαιο, ως προϊόν των πραγματικών δεδομένων του 19ου αιώνα, δεν περιέχει ειδικές διατάξεις για την προστασία του περιβάλλοντος και τη βιώσιμη ανάπτυξη. Διαθέτει εντούτοις σύστημα διατάξεων προστατευτικών της ανθρώπινης προσωπικότητας (ΑΚ 57-59). Προσωπικότητα και περιβάλλον αποτελούν όμως αναπόσπαστη ενότητα¹⁹. Το δικαίωμα χρήσης των κοινών σε όλους και των κοινόχρηστων πραγμάτων, το οποίο απορρέει από το δικαίωμα κάθε ανθρώπου για χρήση του ζωτικού χώρου, αποτελεί στοιχείο της προσωπικότητας. Από την άλλη μεριά απαγορεύεται η καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος αυτού, όπως και κάθε άλλου δικαιώματος (ΑΚ 281). Συγκεκριμένα, η ιδιάζουσα φύση των περιβαλλοντικών αγαθών επιβάλλει, η άσκηση του δικαιώματος χρήσης τους να γίνεται με φειδωλό ενόψει του πεπερασμένου ορισμένων αγαθών και φυσικών πόρων καθώς και του γεγονότος ότι τυχόν βλάβες είναι ανεπανόρθωτες ή δυσχερώς επανορθώσιμες.

Έτσι, το δικαίωμα στην προσωπικότητα εκλήθη να προστατεύσει το έννομο αγαθό του περιβάλλοντος, όπως ακριβώς είχε κληθεί παλαιότερα να προστατεύσει το δικαίωμα στην εικόνα του προσώπου, το δικαίωμα στο απόρρητο, την εμπορική φήμη κλπ.²⁰ Αλλά οι δυνατότητες προστασίας του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του μέσω της ενεργοποίησης των γενικών διατάξεων του άστικού δικαίου περί προστασίας της προσωπικότητας είναι έξ' όρισμοῦ περιορισμένες.

16. Άρθρο 9 του ν. 2251/1994.

17. Ν. 2472/1997.

18. Βλ. σχετικῶς Μιχ. Δεκλερῆ, Τὸ δίκαιο τῆς Βιωσίμου Ἀναπτύξεως, 2000.

19. Ἰ. Καράκωστας, Περιβάλλον και Δίκαιο, 2000, σ. 169 ἐπ.

20. Ἰ. Καράκωστας, Προσωπικότητα και τύπος, 1997.

Ἡ προστασία τοῦ περιβάλλοντος δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συνδέεται πρωτίστως μὲ τὴν ἔννοια τοῦ δημόσιου συμφέροντος καὶ κατ' ἐπέκταση νὰ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ποῦ ἐμπίπτει στὸ ρυθμιστικὸ πεδίο τοῦ δημοσίου δικαίου. Κατ' ἀνάγκη ὁ ρόλος τοῦ δημοσίου δικαίου στὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος εἶναι πρωτεύων, τόσο ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο προστασίας ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὰ νομικὰ μέσα, στὰ ὁποῖα καταφεύγει ὁ νομοθέτης. Ἀντικείμενο προστασίας τῶν κανόνων δημοσίου δικαίου εἶναι βέβαια ὄχι ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ δικαίωμα στὴν προσωπικότητά του ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ φυσικὸ ἀγαθὸ (ὅπως ἡ ἀτμόσφαιρα, ἡ θάλασσα, τὸ δάσος, τὸ νερὸ κ.λπ.) καὶ στόχος τῆς σχετικῆς νομοθεσίας εἶναι ἡ ἀπαγόρευση ἢ μείωση κάθε δραστηριότητας, ἢ ὁποῖα μπορεῖ νὰ βλάψει τὰ ἀγαθὰ αὐτά²¹. Ἐξάλλου τὰ νομικὰ μέσα, τὰ ὁποῖα διαθέτει τὸ δημοσίον δίκαιο, βρίσκονται στὰ χέρια τῆς δημόσιας διοίκησης: Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὶς παντὸς εἶδους διοικητικὰς ἀπαγορεύσεις καὶ κυρώσεις, τὴν καθιέρωση ὑποχρεώσεων σχετικῶν μὲ τὴ λήψη μέτρων προστασίας, τὶς διαδικασίες χορήγησης ἀδειῶν λειτουργίας βιομηχανικῶν καὶ λοιπῶν ἐγκαταστάσεων, τὰ διάφορα μέτρα ἐλέγχου, ἀλλὰ καὶ τὰ κίνητρα —κυρίως οἰκονομικὰ— γιὰ τὴ δημιουργία συνθηκῶν κατάλληλων γιὰ τὸ περιβάλλον.

II. ΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΟΠΑΓΕΙΣ ΚΟΣΜΟΙ ΤΗΣ ΒΙΟΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ, ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΗΛΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΩΝ

Τὰ μείζονα προβλήματα τοῦ ιδιωτικοῦ δικαίου πηγάζουν σήμερα ἀπὸ τὴ ραγδαία ἐξέλιξη τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας. Ἄρκει νὰ περιηγηθεῖ κανεὶς τοὺς νεοπαγεῖς κόσμους τῆς βιοτεχνολογίας, τῆς πληροφορικῆς καὶ τῶν τηλεπικοινωνιῶν γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ τὸ μέγεθος τῶν συντελούμενων ἀλλαγῶν καὶ τῶν ἐπιρροῶν ποῦ ἀσκοῦν αὐτὲς στὶς ιδιωτικὰς σχέσεις τῶν πολιτῶν.

1. Προβλήματα ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς μοριακῆς βιολογίας καὶ τῆς βιοτεχνολογίας: Τὸ δίκαιο καὶ ἡ ἐπιστήμη του παρακολουθοῦν ἐν πολλοῖς ἀμήχανα τὶς τελευταῖες ἐξελίξεις στὸν χῶρο τῆς βιολογίας καὶ τῆς γενετικῆς τεχνολογίας. Ἡ ἔκρηξη τῆς γενετικῆς ἐπιστήμης ἔχει προκαλέσει περισσότερα καὶ πιὸ βασανιστικὰ ἐρωτήματα ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη τεχνολογικὴ ἐπανάσταση στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος.

Τὸ ἀνθρωποκεντρικὸ κατὰ βάση δίκαιό μας προστατεύει τὸν ἄνθρωπο ἀπονέμοντάς του δικαιώματα καὶ ρυθμίζοντας τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Προστατεύει ἀκόμη τὸν κυοφορούμενο ἄνθρωπο, ἀναγορεύοντας καὶ αὐτὸν σὲ ὑπο-

21. Γλ. Σιούτη, *Δίκαιο περιβάλλοντος*, 1993, σ. 19.

κείμενο δικαίου, ἔστω καὶ ὑπὸ τὴν αἴρεση ὅτι θὰ γεννηθεῖ ζωντανός (ΑΚ 36). Δὲν εἶναι ὅμως ἔτοιμο τὸ δίκαιο νὰ ἀναγορευθεῖ σὲ ὑποκείμενο δικαίου τὸ κρυοσυντηρημένο γονιμοποιημένο ὠάριο ἢ τὸ κρυοσυντηρημένο σπέρμα²². Νομικὰ κείμενα ποὺ καλοῦνται νὰ ρυθμίσουν ὀρισμένες ἀπὸ τὶς πτυχεὶς τοῦ προβλήματος αὐτοῦ χρησιμοποιοῦν ἤδη ἀντὶ τοῦ ὅρου «ἄνθρωπος» τὸν ὅρο «ἄνθρώπινο ὄν», ἀποκαλύπτοντας ἔτσι τὴ νέα διάσταση τοῦ δικαίου τοῦ «μέλλοντος»²³. Ἡ ἐπιστήμη δυσκολεύεται νὰ ἀποφανεῖ, ἐὰν πρόκειται ἐδῶ γιὰ ὑποκείμενο ἢ γιὰ ἀντικείμενο δικαίου ἢ γιὰ κάποια τρίτη, νέα κατηγορία²⁴. τὸ ἴδιο ἀμύχανη εἶναι καὶ ἡ διεθνὴς νομολογία²⁵. Τὸ ἐνδεχόμενο κλωνοποίησης τοῦ ἀνθρώπου ἀπειλεῖ ἐξἄλλου νὰ συγκλονίσει συθέμελα ὀλόκληρο τὸ δικαιοκώ μας οἰκοδόμημα καὶ νὰ καταλύσει ὅλους τοὺς παραδεδεμένους ὅρους καὶ κανόνες

22. Γιὰ τὴ σχετικὴ προβληματικὴ βλ. *Τάνη Βιδάλη*, *Ζωὴ χωρὶς πρόσωπο - Τὸ Σύνταγμα καὶ ἡ χρῆση τοῦ ἀνθρώπινου γενετικοῦ ὕλικου*, 1999. *Ἰσμ. Κριάρη-Κατράνη*, *Γενετικὴ τεχνολογία καὶ θεμελιώδη δικαιώματα*, 1999. *Ἐφ. Κουνουγέρη-Μαωλεδάκη*, *Σπέρμα, ὠάριο καὶ γονιμοποιημένο ὠάριο ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα - Ἡ νομικὴ τους φύση καὶ μεταχείριση κατὰ τὸ ἀστικὸ δίκαιο*, Ἄρμ 1999, 465 ἐπ.

23. Βλ. ἄρθρο 1 § 1 τοῦ ν. 2619/1998 (κύρωση τῆς Σύμβασης τοῦ Ὄβιέδο). Γιὰ τὴν ἐξέλιξη αὐτῆ βλ. καὶ τὶς σκέψεις τοῦ *Kitagawa*, *Privatrecht in der nahen Zukunft*, in: *Das Recht vor der Herausforderung eines neuen Jahrhunderts*, 2000, σ. 180 ἐπ. Ἐπίσης *Δάλλα-Βοργία*, *Σύμβαση γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων καὶ τῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀνθρώπου σὲ σχέση μὲ τὶς ἐφαρμογὲς τῆς βιολογίας καὶ τῆς ἰατρικῆς*, ΝοΒ 1999, 873 ἐπ. *Ἄν. Μαρίνο*, *Γενετικὴ μηχανικὴ καὶ δίκαιο*, ἙλλΔνη 1998, 1221 ἐπ.

24. Ἔτσι *Παπαστερίου*, *Ζητήματα ἀνηθικότητας* στὶς ἐφαρμογὲς τῆς βιοτεχνολογίας, Εἰσήγηση στὸ 4ο Πανελλήνιο Συνέδριο τῆς Ἑνώσεως Ἀστικολόγων στὴ Θεσσαλονικὴ (Ὀκτώβριος 2000), ἀδημοσίευτη.

25. Γιὰ τὰ σχετικὰ θέματα βλ. *Ἀνδρουλιδάκη-Δημητριάδου*, *Γενετικὴ καὶ ἀστικὸ δίκαιο*, εἰς *Σύγχρονα ζητήματα ἀστικοῦ δικαίου πέρα ἀπὸ τὸ σύστημα τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα* (1ο Συνέδριο τῆς Ἑνώσεως Ἑλλήνων Ἀστικολόγων), 1995, σ. 228 ἐπ. *Δάλλα-Βοργία*, *Τεχνητὴ γονιμοποίηση μὲ τὸ σπέρμα ἀποθανόντος συζύγου*, ΝοΒ 1989, 1673 ἐπ. *Θαν. Παπαχρίστου*, *Ζητήματα κληρονομικοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν ἰατρικὴ ὑποστήριξη στὴν ἀνθρώπινη ἀναπαραγωγὴ*, Εἰσήγηση στὸ συνέδριο ποὺ διοργάνωσαν ἡ Ἑνωσὴ Δικαστικῶν Μελετῶν καὶ ἡ Ἑνωσὴ Ἑλλήνων Ποινικολόγων στὴ Σύρο τὸν Μάιο τοῦ 2000 (ἀνάτυπο, σ. 6). *τὸν ἴδιο*, *Τεχνητὴ σπερματέγχυση post mortem*. Ἀφιέρωμα στὸν Ν. Παπαντωνίου, 1996, σ. 645 ἐπ. *Μιχ. Μαργαρίτη*, *Τὸ δίκαιο τῆς συγγένειας στὴν ἰατρικὰ ὑποβοηθούμενη τεκνοποιία*, Εἰσήγηση στὸ συνέδριο ποὺ διοργάνωσαν ἡ Ἑνωσὴ Δικαστικῶν Μελετῶν καὶ ἡ Ἑνωσὴ Ἑλλήνων Ποινικολόγων στὴ Σύρο τὸν Μάιο τοῦ 2000 (ἀνάτυπο, σ. 11). *Θ. Παπαζήση*, *Τεχνικὴ γονιμοποίηση: Βιολογία καὶ συγγένεια*, εἰς *Σύγχρονα ζητήματα Ἀστικοῦ Δικαίου* 1995, σ. 247 ἐπ. *τὴν ἴδια*, *Νομικὰ καὶ ἠθικὰ προβλήματα ἀπὸ τὴν ὑποβοηθούμενη ἀναπαραγωγὴ μετὰ τὴν ἐμμηνόπαυση*, ΚριτΕ 2/1998, σ. 25 ἐπ.

πού ρυθμίζουν τή συγγένεια, τίς οικογενειακές καί κληρονομικές σχέσεις αλλά, πρωτίστως, τήν έννοια τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς γενετικῆς του καταγωγῆς²⁶.

Ἄλλά καί ἡ ἀποκωδικοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου γονιδιώματος (DNA), πού κατ' ἀρχήν ὑπόσχεται ἐπιτυχίες τοῦ ἀνθρώπου ἀποφασιστικῆς σημασίας στόν πόλεμο κατὰ τῶν ἀσθενειῶν, προκαλεῖ δέος στήν ὑποψία ὅτι μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ δημιουργία ἀνθρώπων μέ ἐπιλεγμένα-τροποποιημένα γενετικά χαρακτηριστικά ἢ στή δημιουργία ρατσιστικῶν κοινωνιῶν μέ βάση τήν ἀριότητα τῆς καταγραμμένης γενετικῆς πληροφορίας ἐκάστου. Ἐπίσης, οἱ ἐφαρμογές τῆς βιοτεχνολογίας ἀπειλοῦν νά ἀνατρέψουν βίαια τίς καθιερωμένες ἀντιλήψεις περὶ ἠθικῆς, καθὼς εἶναι πλέον δυνατὴ ἡ δημιουργία ζωῆς ἀπὸ νεκρὸ ἄνθρωπο. Ἡ σκέψη ὅτι ἡ Γενετικὴ Μηχανικὴ μπορεῖ νά ἀναπαράγει πανομοιότυπους ἀνθρώπους ἢ ἀνθρώπους πού θά μποροῦν νά χρησιμοποιοῦνται ὡς μέλη γιὰ μεταμόσχευση καί θεραπεία ἄλλων ἀνθρώπων μᾶς θέτει μπροστὰ σέ κρίσιμα νομικά καί ἠθικά διλήμματα. Εὐλόγως ἀναρωτιέται ὁ μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης Ζηζιούλας: «Τί θά ἀπομείνει ἀπὸ τὴν ἱερότητα τοῦ προσώπου, τῆς εἰκόνας τοῦ Θεοῦ, ὅταν ὁ ἄνθρωπος γίνεῖ πράγμα, ἀντικείμενο πρὸς πώληση καί χρῆση, ἔστω καί γιὰ σιοποῦς φαινομενικὰ ἱερούς, ὅπως ἡ μάχη κατὰ τῶν ἀσθενειῶν; Μήπως πρέπει νά συμφωνήσουμε τελικὰ —συνεχίζει ὁ Ἰωάννης Ζηζιούλας— ὅτι ἡ ἀρρώστια καί ὁ θάνατος ἀποτελοῦν μικρότερο τίμημα γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ φαλκίδευση ἢ τὸν ἀφανισμό τοῦ προσώπου του;»²⁷.

Ὁ νομοθέτης συνήθως δὲν βιάζεται νά ρυθμίσει μέ κανόνες δικαίου μιὰ νέα πραγματικότητα, ἐφόσον αὐτὴ παραμένει ρευστὴ. Ὑπὸ τὴν έννοια αὐτὴ δὲν πρέπει νά ξεκίξει τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο δὲν διαθέτει ἀκόμη ἱκανοποιητικὲς διατάξεις γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων αὐτῶν, καθὼς ἡ βιοτεχνολογία δὲν ἔχει πεῖ ἀκόμη τὸν τελευταῖο της λόγο. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἐνῶ πρόσφατα ἀναθεωρήθηκε τὸ οικογενειακὸ μας δίκαιο²⁸, τὰ προβλήματα πού γεννῶνται ἀπὸ τίς ἐφαρμογές τῆς βιοτεχνολογίας, ἂν καί ἐν πολλοῖς γνωστά, δὲν ἔχουν τύχει ἀκόμη ρυθ-

26. Γιὰ τὰ νομικά ζητήματα πού πηγάζουν ἀπὸ τὴν κλωνοποίηση βλ. Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Χριστόδουλο, Ὁμιλία γιὰ τὴν κλωνοποίηση στὸ XXI Πανελλήνιο Συνέδριο Χειρουργικῆς, Ἐφημ. «Παρόν» τῆς 22.11.1998, σ. 9. Σπ. Βλαχόπουλο, Ἡ κλωνοποίηση στήν ἑλληνικὴ έννομη τάξη, 2000. G. Kolata, Κλώνος - Ἡ ἱστορία τῆς Ντόλι καί τὸ μέλλον τῆς κλωνοποίησης (μέ πρόλογο τοῦ Σ. Ἀλαχιώτη), 1999. Ν. Μαρσιανιώτη, Κλωνοποίηση: Βιολογικὸ θαῦμα ἢ ἀπειλή; (Ὁμιλία στήν πανηγυρικὴ Συνεδρία τῆς 29.12.1997 τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1997, σ. 685 ἐπ.

27. Μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης, Δίκαιον καί πρόσωπο στήν ὀρθόδοξη Θεολογία, περ. «Εὐθύνη» τ. 314 (1998), σ. 49 ἐπ., 56.

28. Βλ. ν. 2447/1996, ὅπως τροποποιήθηκε.

μίσεως. Το ιδιωτικό δίκαιο, αλλά και το δίκαιο εν γένει, δέν ενδίδει εύκολα στην τρέχουσα δυναμική τῶν πραγμάτων, γιά τὸν ἀπλὸ λόγο ὅτι σκοπός του εἶναι ἡ ἐγγύηση τῆς ἀσφάλειας στὶς βιοτικὲς ἔννομες σχέσεις. Ἐντούτοις, εἰδικὰ στὸ πεδίο τῆς βιοτεχνολογίας, ἡ ἀδυναμία παρεμβάσεως τοῦ νομοθέτη φαίνεται νὰ εἶναι βαθύτερη: Κανεὶς δέν εἶναι βέβαιος ἂν σὲ ζητήματα ὅπως αὐτὰ ποὺ μόλις ἀνέφερα, τὰ ὁποῖα ἀγγίζουν τὴν ἴδια τὴ βιολογική μας ὑπόσταση, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνιχνευθοῦν κάποτε κοινοὶ τόποι, στοὺς ὁποίους ἀναμφίβολα θὰ συνέπιπταν οἱ ἀπόψεις ὄλων.

Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι, παρὰλληλα πρὸς τὴ βιοτεχνολογία, ἀναδείχθηκε ἕνας νέος διεπιστημονικὸς κλάδος ἠθικοῦ καὶ κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ, ἡ λεγόμενη βιοηθική, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας ἀναζητοῦνται οἱ δυνατὲς ἀπαντήσεις γιά τὴ δεοντολογία τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, τὴ σχέση τῆς ἔρευνας μὲ τὴν ποιότητα τῆς ζωῆς καὶ εὐρύτερα μὲ τὶς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ μας²⁹. Εἶναι λοιπὸν προφανὲς ὅτι ὁ ρόλος τοῦ ιδιωτικοῦ δικαίου δέν μπορεῖ νὰ εἶναι στοὺς τομεῖς αὐτοὺς τὸ ἴδιο πρωτοπόρος καὶ καθοδηγητικός, ὅπως ὑπῆρξε σὲ τομεῖς ἄλλους στὸ παρελθόν. Ἡ ἴδια ἡ κοινωνία, ὅπως ἔχουν ἄλλωστε δείξει δημοσκοπήσεις σὲ διάφορα εὐρωπαϊκὰ κράτη, δέν ἐπιθυμεῖ τὴ νομοθετικὴ παρέμβαση στὰ θέματα αὐτά, ἐνὸς ὅσον ὑπάρχει ἀκόμη ρευστότητα καὶ ἀσάφεια.

2. *Οἱ νέες μορφὲς οἰκογένειας*: Στὰ προβλήματα ποὺ γεννᾷ ἡ ἐξέλιξη τῆς βιοτεχνολογίας γιά τὸ οἰκογενειακὸ καὶ τὸ κληρονομικὸ δίκαιο πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ τὸ τόσο εὐαίσθητο θέμα τῆς προσαρμογῆς στὶς νέες ἀντιλήψεις γιά τὸν θεσμὸ τῆς οἰκογένειας. Ἡ διεύρυνση τοῦ κλασικοῦ πυρήνα τῆς οἰκογένειας μὲ τὴ συγκατάταξη τῆς ἐννοιά τῆς καὶ τῆς ἐλεύθερης συμβίωσης καθὼς καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ μεγάλου θέματος τοῦ δικαιώματος γάμου μεταξὺ ὁμοφυλοφίλων εἶναι δύο ζητήματα, τὰ ὁποῖα θέτουν τὸν σύγχρονο νομικὸ μπροστὰ σὲ δυσεπίλυτα προβλήματα.

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 2000 ἡ Ὁλλανδία ἄνοιξε πρώτη τὸν δρόμο γιά τὴν ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος στὰ ὁμοφυλόφιλα ζευγάρια νὰ ἀποκτοῦν οἰκογένεια. Ἐπέτρεψε δηλαδὴ τὸν γάμο μεταξὺ ἀνθρώπων τοῦ ἰδίου φύλου μὲ ὅ,τι αὐτὸ συνεπάγεται γιά τὸ οἰκογενειακὸ καὶ τὸ κληρονομικὸ δίκαιο. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ δίκαιο τῆς χώρας αὐτῆς ἀντιμετωπίζει πλέον ἰσότιμα τὰ ἑτεροφυλόφιλα καὶ τὰ ὁμοφυλόφιλα ζεύγη· καὶ ὅτι οἱ ὄροι «μητέρα» καὶ «πατέρας» δέν ἐπαρκοῦν πλέον γιά τὴν πληρότητα τῆς νομικῆς φρασεολογίας. Τὰ δικαιώματα καὶ οἱ ὑποχρεώσεις ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὸν δε-

29. Σχετικῶς, βλ. Ἄρχιμανδρίτη Ν. Χατζηνικολάου, *Γενετική-Κλωνοποίηση-Βιοηθική*, ἀδημοσίευτη ὁμιλία στὸ Πανελλήνιο Θεολογικὸ Συνέδριο τοῦ ἔτους 1999· Κ. Γαργάλια, Ἠθικὰ προβλήματα στὴν Ἱατρική, εἰς τοῦ ἰδίου, Ἡ ἱατρικὴ διάγνωση, 1970, σ. 123 ἐπ.· Κουτσομπίνα, Συναγματικὰ προλεγόμενα σὲ ἕνα ζήτημα βιοηθικῆς, ΔιΔικ 1994, 1089 ἐπ.

σμὸ τοῦ γάμου θὰ εἶναι ἐφεξῆς ἴδια γιὰ ὅλα τὰ ζευγάρια, ἀνεξαρτήτως φύλου. Γιὰ νὰ μὴν κατακλυσθεῖ ὅμως ἡ χώρα ἀπὸ ἐνδιαφερομένους νὰ συνάψουν τέτοιο γάμο, ἡ ὀλλανδικὴ Κάτω Βουλὴ περιόρισε κατ' ἀρχὰς τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ σχετικοῦ νόμου ἀποκλειστικὰ στοὺς Ὀλλανδοὺς καὶ προέβαλε ὡς δικαιολογία τῆς νομοθετικῆς αὐτῆς πρωτοβουλίας τὴν πρόθεσή της νὰ ρυθμίσει τὸ νομικὸ καθεστῶς 20.000 παιδιῶν, τὰ ὁποῖα ζοῦν σήμερα στὴν Ὀλλανδία ἔχοντας γονεῖς τοῦ ἰδίου φύλου.

Τὰ θέματα αὐτὰ προκαλοῦν εὐλόγως ἀντικρουόμενες ἐκτιμήσεις, ἀκόμη καὶ σὲ χῶρες μὲ σθεναρὰ παραδόσεις. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ προβάλλει ὁ σκεπτικισμὸς ὅσων διαβλέπουν ὅτι ἐνδεχόμενη φιλελευθεροποίηση τοῦ μελλοντικοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου στοὺς σημεῖο αὐτὸ θὰ νομιμοποιήσει τὴν παράχρησιν τῆς φυσικῆς ζωοποιοῦ δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη διατυπώνεται ἡ ἠθικὴ εὐκαμψία τῶν νέων ἢ ἐκσυγχρονιστικῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν κοινωνία.

Δὲν μπορεῖ νὰ προβλέψει κανεὶς μὲ βεβαιότητα, ἂν ὁ μελλοντικὸς νομοθέτης θὰ πάρει σύντομα θέση στὰ ζητήματα αὐτὰ καὶ ἂν, σὲ καταφατικὴ περίπτωσιν, θὰ μποροῦσε ἀπαρέγκλιτα νὰ προκρίνει ὡς ὀρθότερη τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη λύσιν. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι τίς τελευταῖες δύο δεκαετίες ὁ Ἕλληνας νομοθέτης προχώρησε τρεῖς φορὰς σὲ ἀναθεώρησιν διατάξεων τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ νομολογία τῶν δικαστηρίων μας ἐρμηνεύοντας τὴ διάταξιν τοῦ ἄρθρου 932 ΑΚ, κατὰ τὴν ὁποία «σὲ περίπτωσιν θανάτωσης προσώπου ἢ χρηματικῆ (...) ἰκανοποίηση μπορεῖ νὰ ἐπιδικασθεῖ στὴν οἰκογένεια τοῦ θύματος», δὲν δίστασε —καὶ ὀρθῶς— σὲ ἀρκετὰς περιπτώσεις νὰ διευρύνει τὴν ἔννοια τῆς οἰκογένειας, ὥστε νὰ περιλαμβάνει καὶ πρόσωπα ποὺ δὲν ἀνήκουν στὴν ὑπὸ στενὴν ἔννοια οἰκογένεια, ὅπως τὰ πρόσωπα ποὺ ζοῦν μεταξὺ τους σὲ ἐλεύθερη ἔνωση, τὸ ἐξώγαμο τέκνο ἢ τὸν μνηστῆ³⁰. Τὸ θέμα δὲν εἶναι λοιπὸν ἂν ὁ νομοθέτης ἐνὸς μελλοντικοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου θὰ προχωρήσει ἢ ὄχι σὲ καινούργιες προσαρμογές, ἀλλὰ ἡ ἔκτασιν καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν ἀλλαγῶν αὐτῶν.

3. *Ἡ διάδοσιν τῆς πληροφορικῆς καὶ ἡ ἐξέλιξιν τῶν τηλεπικοινωνιῶν*: Ἐξίσου ἀμύηχον βρίσκεται σήμερα τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο μπροστὰ στὰ προβλήματα ποὺ γεννιοῦνται ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τηλεπικοινωνίας, τὴ διάδοσιν τῆς πληροφορικῆς καὶ τὴν ἐπακόλουθον ἀνάδειξιν τῆς «πληροφορίας» σὲ κεντρικὴ ἔννοια τῆς σύγχρονης βιοθεωρίας.

Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος —ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τόπον ἢ τὸν χρόνον στὸν ὁποῖο βρίσκεται— γίνεται ἀδιάλειπτα δέκτης καὶ πομπὸς κάθε φύσης πληροφοριῶν, χάριν στὰ σύγχρονα τηλεπικοινωνιακὰ καὶ τεχνολογικὰ μέσα.

30. Βλ. σχετικῶς Ἄπ. Γεωργιάδην, Γεν. Ἐνοχικό, 1999, § 61 ἀρ. 21 σ. 614 μὲ περαιτέρω παραπομπές.

Οι επιπτώσεις τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τὸ δίκαιο ὑπῆρξαν βα-
θιᾶς καὶ πολυπαραμετρικῆς: Ἡ κατάργησις τῶν ἀποστάσεων ὀδήγησε στὴν ἀνάπτυξη
νέων μέσων πληρωμῶν ἢ εὐκόλη ἀνταλλαγὴ πληροφοριῶν ἀνέδειξε τὴν ἀνάγκη δια-
σφάλισης τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς· καὶ ἡ ὑπέρβασις τοῦ ἐθνικοῦ χώρου ἀνέτρεψε τὴ ρυθ-
μιστικὴ ἐμβέλεια τοῦ ἰδιωτικοῦ διεθνοῦς δικαίου.

Γιὰ τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο εἰδικότερα, ἡ ἀνάπτυξη τῆς πληροφορικῆς καὶ τῶν τηλε-
πικοινωνιῶν δημιούργησε νέα δεδομένα σὲ πολλοὺς τομεῖς. Ὁ μηχανισμὸς κατάρτι-
σης τῶν συμβάσεων μὲ τὴν πρότασις καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῆς, ὁ χρόνος καὶ ὁ τόπος σύμ-
πτωσης τῶν δηλώσεων βουλήσεως, τὸ ἐφαρμοστέο δίκαιο ἀλλὰ καὶ φαινόμενα πε-
ρισσότερο σύνθετα, ὅπως αὐτὸ τῆς κατοχύρωσις τοῦ ἐμπορικοῦ σήματος ἢ τοῦ δια-
κριτικοῦ τίτλου μιᾶς ἐπιχείρησις στὸ διαδίκτυο καὶ ἡ προστασία τους ἀπὸ καταχρη-
στικὴ ἐκμετάλλευσίς τους ἐκ μέρους τρίτων, εἶναι ζητήματα ποὺ ἀπασχολοῦν σήμερα
τὴ νομικὴ πράξις καὶ τὴν ἐπιστήμη τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου³¹.

Ἡ δυσκολία ποὺ ἀντιμετωπίζει ὁ νομικὸς φαίνεται νὰ εἶναι κατ' ἀρχὴν τεχνικοῦ
χαρακτῆρα, δηλαδὴ κατανόησις τῶν τεχνικῶν διαδικασιῶν καὶ μηχανισμῶν ποὺ
πλασιάζουν τὴ νομικὴ συναλλαγὴ. Ὅμως ὁ πραγματικὸς κίνδυνος βρίσκειται ἄλλου:
Πρόκειται γιὰ τὸν κίνδυνο ἀντικατάστασις τῆς ἐλεύθερης ἀνθρώπινης βούλησις — τῆς
νομικῆς σημαντικῆς ἐν τέλει βούλησις — ἀπὸ τὴν κωδικοποιημένη καὶ ἐνταγμένη σὲ
πληροφορικὰ δίκτυα ἠλεκτρονικὴ πληροφορία. Ὅσο περισσότερο ψηφιακὰ ἀναπτυγ-
μένη εἶναι μιὰ κοινωνία σήμερα, τόσο περισσότερο αὐτοματοποιημένη ἐμφανίζεται
ἡ ἀνθρώπινη βούλησις. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἐγκυμονεῖ τὸν κίνδυνο μιᾶς ἐμπραγμα-
τώσεως τοῦ ἀνθρώπου (*Verdinglichung des Menschen*)³², δηλαδὴ τὸν κίνδυνο ὑποβι-
βασμοῦ τοῦ ἀνθρώπου σὲ πράγμα· ἀντικατάστασις τῆς ἐλεύθερης ἀνθρώπινης βού-
λησις καὶ ἐν γένει τῆς ἀνθρώπινης πνευματικῆς δραστηριότητος ἀπὸ μιὰ ὑλικῆ-μη-
χανικὴ διαδικασίᾳ προεπιλεγμένων δεδομένων. Ἴσως ὁ φόβος αὐτὸς νὰ ἦχε ὑπερ-

31. Γιὰ τὰ σχετικὰ προβλήματα, βλ. *Γ. Γεωργιάδη*, Ἡ προστασία τῶν διακριτικῶν γνωρι-
σμάτων στὸ διαδίκτυο — Domain Names, ΔΕΕ 1999, 1243· *Ἰ. Καράκωστα*, Τὸ δίκαιο τοῦ Inter-
net, ΝοΒ 1998, 1172· *Στ. Κουσοῦλη*, Σύγχρονες μορφὲς ἔγγραφης συναλλαγῆς, 1992· *Α. Μαρίνο*,
Τὸ Internet καὶ οἱ συνέπειές του κυρίως στὸ χῶρο τοῦ δικαίου, ΕλλΔνη 1998, 1· *Μουζούλα*, Συ-
ναλλαγὲς μέσω Internet, ΕλλΔνη 1998, 45· *Ν. Ρόκα*, Σύγχρονη τεχνολογία καὶ ἐμπορικὸ δίκαιο,
ΕΕμπΔ 1998, 1 ἐπ· *Μ. Σταθόπουλο*, Σύγχρονες τεχνικῆς τῶν χρηματικῶν συναλλαγῶν, ΔΕΕΤ
1994, 128· *Χρ. Χρυσάνθη*, Ἡ ἠλεκτρονικὴ ἐξυπηρέτησις τῶν σύγχρονων τραπεζικῶν συναλλαγῶν,
1997· *Ψούνη-Ζορμπᾶ*, Δήλωσις βουλήσεως μέσω ἠλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ, 1988.

32. Βλ. *Kitagawa*, Privatrecht in der nahen Zukunft, in: Das Recht vor der Heraus-
forderung eines neuen Jahrhunderts, 2000, σ. 181.

βολικός· καταδεικνύει εντούτοις τὰ νέα δεδομένα καὶ τὶς προκλήσεις τοῦ μέλλοντος, ἐνώπιον τῶν ὁποίων βρίσκεται ἤδη ὁ ἐφαρμοστής τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου.

Ὁ νομοθέτης τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ἴσως νὰ μὴ εἶναι ἔτοιμος νὰ ἀντιληφθεῖ τὸ μέγεθος ὄλων αὐτῶν τῶν προβλημάτων. Καὶ ὅπου ἔχει ἀρχίσει νὰ τὰ ἀντιλαμβάνεται, ἡ ἀντιμετώπισή τους δὲν μπορεῖ ἀκόμη νὰ θεωρηθεῖ ἐπαρκής. Οἱ κίνδυνοι ποὺ ἐλλοχεύουν στὴν ἀνεμπόδιστη διακίνηση πληροφοριῶν, γιὰ τὴν προστασία τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς καὶ τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου, ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι μεγάλοι³³. Στὴ χώρα μας ὁ ν. 2472/1997 γιὰ τὴν προστασία τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία προσωπικῶν δεδομένων ἀποτελεῖ ἓνα πρῶτο βῆμα, ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀποτελέσει ἐχέγγυο ἀποτροπῆς τέτοιων μελλοντικῶν παθολογικῶν τῆς ἐξέλιξης συμπτωμάτων· γι' αὐτὸ τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο ὀφείλει νὰ ἀναζητήσῃ πιὸ σθεναρὲς ἀσφαλιστικὲς δικλείδες προστασίας³⁴. Τὸ ζήτημα αὐτὸ πάντως, ὅπως καὶ ὅσα διανοίγονται ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς τεχνολογίας στὶς τηλεπικοινωνίες καὶ στὴν πληροφορικὴ, ἀναμφίβολα ἐνισχύει τὴν αἴσθησις προοπτικῆς γιὰ τὸ σύγχρονο ἰδιωτικὸ δίκαιο.

III. Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ

Τὸν τελευταῖο καιρὸ ὄλο καὶ περισσότερο γίνεται λόγος γιὰ τὴν «παγκοσμιοποίηση» μὲ ποικίλες σημασιολογικὲς φορτίσεις, κυρίως οἰκονομικὲς ἀλλὰ καὶ πολιτιστικὲς. Πολλοὶ τὴν ἐκλαμβάνουν ὡς προφανὴ πρόοδο καὶ ἄλλοι ὡς ἀναμφισβήτητη ἀπειλή³⁵. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴν εὐφορία ἢ τὴν ἀνησυχία μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζεται τὸ φαινόμενο, ἡ παγκοσμιοποίηση εἶναι μιὰ διαδικασία σὲ ἐξέλιξη, ἡ ὁποία ἀφορᾷ καὶ τὸ δίκαιο.

1. Ἡ παγκοσμιοποίηση τοῦ δικαίου: Ἡ ἀνάπτυξη τῶν οἰκονομικῶν, ἐπιστημονικῶν, πολιτικῶν καὶ πολιτιστικῶν δεσμῶν μεταξὺ τῶν λαῶν φυσικὸ ἦταν νὰ θέσει ἐπὶ τάπητος τὸ αἴτημα γιὰ μιὰ παγκόσμια ἐναρμόνιση τῶν ἐθνικῶν δικαίων. Μὲ

33. Βλ. μεταξὺ ἄλλων καὶ Ἰ. Καρακώστα, Τὸ δίκαιο τῶν ΜΜΕ, 1998, σ. 147 ἐπ.

34. Σχετικὰ βλ. Ἀπ. Γέροντα, Τὸ δικαίωμα τῆς αὐτοδιάθεσης τῶν πληροφοριῶν — Ὑπερβολὴ ἢ ἀναγκαιότητα; ΤοΣ 1997, 867· Κ. Μανριά, Τὸ συνταγματικὸ δικαίωμα τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, 1982· Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρο, Τὸ ἀπαραβίαστο τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ τύπου, ΤοΣ 1983, 376 ἐπ.· Μ. Σταθόπουλο, Ἡ χρῆσις προσωπικῶν δεδομένων καὶ ἡ διαπάλη μεταξὺ ἐλευθεριῶν τῶν κατόχων τους καὶ ἐλευθεριῶν τῶν ὑποκειμένων τους, ΝοΒ 2000, 1 ἐπ.

35. Τὴν ἤδη πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὴν παγκοσμιοποίηση παραθέτουν οἱ Ἀναστάσιος Γιαννουλάτος (Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων καὶ πάσης Ἀλβανίας), Παγκοσμιοποίηση καὶ Ὁρθοδοξία, 2000· καὶ Πάνος Νικολόπουλος, Ἀσκητικὴ ἀντίσταση στὴν Παγκοσμιοποίηση, περ. «Σύναξις», τεῦχος 73, 2000, σ. 11 ἐπ.

τὴν ταχύτατη ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας καὶ τῆ διεύρυνση τῶν ἐμπορικῶν καὶ πολιτιστικῶν σχέσεων μεταξύ τῶν λαῶν ὁ κόσμος ἔχει γίνεи μιὰ πελώρια πολιτεία· τὰ ἐπιτεύγματα ἀλλὰ καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας ἔχουν γίνεи πανανθρώπινα. Δὲν εἶναι δυνατὸ σ' ἓνα μικρὸ σχετικὰ οἰκουμενικὸ χωριό, ὅπως εἶναι ὁ πλανήτης μας, νὰ ἰσχύουν διαφορετικὲς λύσεις γιὰ παρόμοια προβλήματα τῶν κατοίκων του³⁶. Μιὰ πραγματικὴ σύγκλιση δὲν μπορεῖ νὰ περιορίζεται στὸ ἐπίπεδο τῶν συναλλαγῶν, τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἀξιῶν· ὀφείλει νὰ διασφαλίζει τὴν ἐξέλιξή της μὲ ἓνα ἰσχυρὸ κοινὸ σύστημα δικαίου, ὅπου ἡ διαφορετικότητα θὰ ἐξοστρακίζεται στὸ ὄνομα τῆς παγκόσμιας δικαιοσύνης.

Πράγματι, ὁ κόσμος μας σήμερα, περισσότερο ἴσως παρὰ ποτὲ ἄλλοτε, εὐνοεῖ μιὰ τέτοια ἐξέλιξη. Τὰ πορίσματα τῆς σύγχρονης συγκριτικῆς τοῦ δικαίου καταδεικνύουν ὅτι ἡ ὑπέρβαση τῆς «ἐθνικώτροπης νομικῆς προσέγγισης» τῶν προβλημάτων εἶναι δυνατή, στὸν βαθμὸ πού σήμερα ὑπάρχουν πολλὰ κοινὰ σημεῖα ἀναφορᾶς μεταξύ τῶν ἐθνικῶν ἐννόμων τάξεων. Ἔτσι, ἐνῶ μέχρι πρόσφατα ἦταν εὐρύτατα διαδεδομένη ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ common law καὶ τὸ civil law ἀποτελοῦν δύο τελείως διαφορετικὰ καὶ ἀσυμβίβαστα μεταξύ τους δικαιικὰ συστήματα, σήμερα κερδίζει ὄλο καὶ περισσότερο ἔδαφος ἡ ἀποψη πὼς οἱ θεσμοὶ πού ἀναγνωρίζουν καὶ οἱ λύσεις πού δίνουν αὐτὲς οἱ ἐνότητες τῶν δικαίων —τουλάχιστον στὸν χῶρο τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου— δὲν διαφέρουν μεταξύ τους κατ' οὐσίαν ἢ τουλάχιστον συγκλίνουν³⁷.

Ἡ ἀντίθεση μεταξύ τοῦ ἀγγλοαμερικανικοῦ καὶ τοῦ ἡπειρωτικοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀστικοῦ δικαίου ἀμβλύνεται συνεχῶς. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ernst Rabel, ἓνας ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὲς τῆς συγκριτικῆς τῶν δικαίων στὴν Εὐρώπη, τὰ δίκαια αὐτὰ ἔχουν ἀρχίσει νὰ γεφυρώνουν τὶς ἀποστάσεις τους καὶ ἀποκαθιστοῦν τῆ συναλληλία τους σὲ πολλὰ ζητήματα³⁸. Τὸ γραπτὸ δίκαιο τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης ὑπερφαλαγγίζεται ὀλοένα περισσότερο ἀπὸ πλῆθος ἀποφάσεων τῶν ἀνωτάτων δικαστηρίων, οἱ ὁποῖες δὲν ἐρμηνεύουν ἀπλῶς τὸν νόμο, ἀλλὰ προχωροῦν σὲ γνήσια διάπλαση δικαίου. Στὴ Γαλλία, στὴ Γερμανία ἀλλὰ καὶ στὴν Ἑλλάδα ἡ δύναμη τῆς νομολογίας νὰ δημιουργεῖ δίκαιο εἶναι μεγάλη. Καὶ ἀντίστροφα: στὸ ἀγγλοαμερικανικὸ δίκαιο ὄλο καὶ περισσότερο γίνεи αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη τὸ case law (τὸ δίκαιο τῶν περιπτώσεων), πού δημιουργεῖται ἀπὸ τὸν δικαστὴ καὶ στηρίζεται σὲ προηγούμενες δικαστικὲς ἀπο-

36. *Eric Hobsbawm*, Στὸς ὀρίζοντες τοῦ 21ου αἰῶνα (μετάφρ. Β. Καπεταγιάννη), 1999, σ. 77 ἐπ.

37. Βλ. *Cordley*, Common law and civil law: Eine überholte Unterscheidung? *ZeUP* 1993, 498 ἐπ.· *Zimmermann*, Der europäische Charakter des englischen Rechts, *ZeUP* 1993, 4 ἐπ.· Ἀπ. Γεωργιάδης, Νέες μορφὲς συμβάσεων τῆς σύγχρονης οἰκονομίας, 4η ἐκδ. 2000, σ. 30 ἐπ.

38. *Ernst Rabel*, Aufgabe und Notwendigkeit der Rechtsvergleichung, 1925, σ. 3 ἐπ.

φάσεις, να συμπληρωθεῖ —σὲ εὐρεῖες περιοχὲς τοῦ δικαίου— ἀπὸ νόμους· δηλαδὴ τὰ ἀξιώματα πού ἀναπτύσσονται στὴ νομολογία νὰ διατυπωθοῦν σὲ γραπτὲς διατάξεις³⁹. Συνέπεια αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης εἶναι ὅτι γιὰ θέματα τῶν συμβάσεων, τῶν ἀδιοπραξιῶν, τοῦ ἀδικαιολόγητου πλουτισμοῦ, ἐν μέρει καὶ γιὰ ζητήματα τοῦ ἐμπράγματος δικαίου, ὁ προβληματισμὸς ἐμφανίζεται καὶ στὰ δύο δικαιικὰ συστήματα λίγο ἢ πολὺ κοινὸς καὶ οἱ προτεινόμενες ἢ ἐφαρμοζόμενες λύσεις συγγενεῖς⁴⁰.

Προβληματισμὸ γεννᾷ ὥστόσο ἢ διαπίστωση ὅτι τὸ ἐγχείρημα τῆς παγκοσμιοποίησης τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔντονη μονομέρεια, ἀφοῦ ὅσα βήματα γίνονται πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς σύγκλισης τῶν ἰδιωτικῶν δικαίων ἔχουν πρωτίστως οἰκονομικὸ προσανατολισμὸ. Τοῦτο γίνεται ιδιαίτερα ἐμφανὲς στὴν περίπτωση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως, ὅπου ἡ προτεραιότητα τῆς οἰκονομικῆς σύγκλισης εἶναι προφανὴς στὴν κοινοτικὴ νομοθεσία· ἀρκεῖ κανεὶς νὰ ἀναλογιστεῖ τίς ρυθμιστικὲς ἐπιλογὲς τοῦ κοινοτικοῦ νομοθέτη σὲ ζητήματα ἰδιωτικοῦ δικαίου, ὅπως αὐτὲς καταγράφονται στὶς ὁδηγίες πού ἀποστέλλονται στὰ κράτη-μέλη γιὰ ἐνσωμάτωση στὸ ἐσωτερικὸ δίκαιό τους. Τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο ὅμως δὲν μπορεῖ καὶ δὲν πρέπει νὰ ἐποτελεῖ τὸν διαχειριστικὸ ρόλο μιᾶς «λογιστικῆς συμφερόντων»⁴¹.

Ἡ προοπτικὴ ἑνὸς κοινῶν ἰδιωτικοῦ δικαίου, εἴτε σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο εἴτε στὸ πλαίσιο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως, ἀσφαλῶς δὲν φαντάζει ἀνεδαφικὴ στὶς μέρες μας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ θεωρεῖται πρόσφορη, ὅσο ἀντιμετωπίζεται ὡς παρεπόμενο μιᾶς τάσης παγκοσμιοποίησης πού ἔχει ἔντονο οἰκονομικὸ χαρακτήρα καὶ ἀφομοιώνει τὴ διαφορετικότητά σὲ κάθε ἔκφρασή της. Τὸ ὄραμα γιὰ «κοινὸ» ἰδιωτικὸ δίκαιο εἶναι συνυφασμένο μὲ τὸ μέλλον τῆς παγκόσμιας κοινωνίας· ἀρκεῖ ἢ τελευταία νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ τὸ καταστρώσει πρὸς ὄφελος ὅχι μόνο τῶν οἰκονομικῶν συναλλαγῶν ἀλλὰ καὶ ἄλλων πτυχῶν τῆς ἀνθρώπινης συμβίωσης, ὅπως εἶναι οἱ κοινωνικὲς, οἰκογενειακὲς καὶ πνευματικὲς σχέσεις.

2. *Τὸ αἴτημα γιὰ κοινὸ εὐρωπαϊκὸ δίκαιο*: Τὸ ζήτημα τῆς ἐναρμόνισης ἢ καὶ

39. Βλ. σχετικῶς *Eugen Ulmer*, Ἑνοποίησης τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀστικοῦ δικαίου, ΕΕμπΔ 1961, 369 ἐπ.· *τὸν ἴδιο*, *Wege zu Europäischer Rechtseinheit*, 1960, σ. 15 ἐπ.

40. Ἄπ. *Γεωργιάδης*, Ἡ ἐναρμόνιση τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου στὴν Εὐρώπη, ΝοΒ 1994, 321 ἐπ. 345 ἐπ.· *Odersky*, *Harmonisierende Auslegung und europäische Rechtskultur*, *ZeuP* 1994, 1 ἐπ.· *Tilmann*, *Zur Entwicklung eines europäischen Zivilrechts*, *Festschrift für Oppenhoff* 1985, σ. 495 ἐπ.

41. Γιὰ τοὺς προβληματισμοὺς αὐτοὺς βλ. *Τάκη Λαμπρία*, Ἡ Εὐρώπη φάντασμα, 2000, σ. 36, 228, 513, 657· *Π. Κοινδύλη*, Ἡ παγκοσμιοποίηση ὡς ἰδεολογικὴ κατασκευὴ, Ἐφημ. «Τὸ Βήμα» 16.3.1997, Νέες Ἐποχές, σ. 16· *Χρ. Γιανναρά*, Ἡ ἀπανθρωπία τοῦ δικαίου, 1998, σ. 232 ἐπ.

ένοποίησης τών έθνικων ιδιωτικων δικαίων τέθηκε σχετικώς πρόσφατα και στο πλαίσιο τής Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το 1989 το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ζήτησε με απόφασή του από τα όργανα τής Ένωσης να προετοιμάσουν την έπεξεργασία ενός ευρωπαϊκού κώδικα του ιδιωτικού δικαίου⁴². Η τολμηρή αυτή πρόταση δέν έτυχε όμως ανάλογης υποδοχής ούτε στα όργανα τής Ένωσης ούτε στα κράτη-μέλη της⁴³. Ο λόγος ήταν αφενός ή ύστέρηση πολιτικής βούλησης για πολιτική ένωση τής Ευρώπης, στην όποία άποσκοπούσε ή πρόταση του Κοινοβουλίου, και αφετέρου ή σχετικώς ίκανοποιητική για τή λειτουργία τής αγοράς έναρμόνιση τών δικαίων μέσω τής δημιουργίας παράγωγου κοινοτικού δικαίου. Πράγματι, είναι χαρακτηριστικό ότι τα περισσότερα σε αριθμό και σε σημασία νομοθετήματα τών τελευταίων είκοσι έτων στον τομέα του οικονομικού δικαίου ανάγονται σε κοινοτικές πρωτοβουλίες υπό μορφή οδηγιών ή και κανονισμών⁴⁴. Από τήν άλλη μεριά, ή πλήρης έναρμόνιση τών ιδιωτικων δικαίων δέν μπορεί να επιβληθεί (έξωθεν και εκ τών άνω). Θα ήταν ουτοπία να πιστεύει κανείς ότι σε σύντομο χρονικό διάστημα μπορεί να αντικατασταθεί ό γερμανικός BGB, ό γαλλικός code civil, ό ιταλικός codice civile ή ό ελληνικός Αστικός Κώδικας από έναν έναίο Ευρωπαϊκό αστικό κώδικα. Η κλασική πια ρήση «Ein Volk, ein Reich, ein Recht», δηλαδή ένας λαός, ένα κράτος, ένα δίκαιο, με τήν όποία υποδέχτηκε στις αρχές του προηγούμενου αιώνα ό νομικός κόσμος τής Γερμανίας τή θέση σε ίσχύ του νεοεισαχθέντος τότε γερμανικού αστικού κώδικα⁴⁵ καταδεικνύει τήν τεράστια σημασία του δικαίου, ιδίως του ιδιωτικού δικαίου, σε μια κοινωνία και τον στενότατο σύνδεσμό του με τήν πολιτική και πολιτισμική ένότητα τών άποδεκτων του· προϋπόθεση που άπουσιάζει στο πλαίσιο τής Ευρωπαϊκής Ένωσης, τουλάχιστον μέχρι σήμερα. Σ' αυτό ως προστεθοϋν και οι δυσκολίες που προκύπτουν από τις διαφορές μεταξύ ήπειρωτικού νομικού κόσμου και άγγλοσαξόνων αλλά και το πρόβλημα τής πολυγλωσσίας.

Παρόλα αυτά ή νομολογία τών έθνικων δικαστηρίων μπορεί να συμβάλει αποφασιστικά στην έναρμόνιση τών έθνικων δικαίων, αν οι δικαστές συνειδητοποιήσουν ότι ή άποστολή τους δέν έξαντλείται στην έρμηνεία και εφαρμογή τών κανόνων του έθνικου τους δικαίου και ότι κάθε απόφασή τους, ιδίως αυτές τών ανωτάτων δικαστηρίων, θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της τις αποφάσεις τών δικαστηρίων

42. ΕΕ 1989 άρ. C 158 σ. 400.

43. Βλ. Άπ. Γεωργιάδη, 'Η έναρμόνιση του ιδιωτικού δικαίου στην Ευρώπη, ΝοΒ 1994, 321 έπ., 342.

44. Βλ. αναλυτικά Άπ. Γεωργιάδη, ΝοΒ 1994, σ. 333 έπ.

45. Έπρόκειτο για τήν επικεφαλίδα του έγκυρου νομικού περιοδικού Juristenzeitung.

τῶν ἄλλων κρατῶν μελῶν καὶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ νόμου στὴν ὁποία αὐτὲς ὀδηγήθηκαν. Τὰ εὐρωπαϊκὰ δίκαια, παρὰ τὶς διαφορὲς ποὺ σήμερα ἐμφανίζονται, ἔχουν —ὅπως εἶναι γνωστὸ— κοινὴ καταγωγὴ στὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, τὸ ὁποῖο υἱοθετήθηκε τὸν Μεσαίωνα καὶ διδάχθηκε στὰ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια. Αὐτὸ τὸ «κοινὸ δίκαιο», τὸ *ius commune*, ἀναγνώριζε μὲν τὴν προτεραιότητα τῶν τοπικῶν νόμων καὶ ἐθίμων, συνέβαλε ὅμως διαμέσου τῶν αἰώνων στὴν ἀποκρυστάλλωση ἐνὸς ἐνιαίου συστήματος ἐννοιῶν, ἀρχῶν, κανόνων καὶ τρόπων σκέψης καὶ ἐπενέργησε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐναρμονιστικὰ κατὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν τοπικὰ διαφοροτικῶν δικαίων. Ἡ ἀναπόληση τῆς ἐποχῆς τῆς κυριαρχίας τοῦ *ius commune* μπορεῖ νὰ δώσει καὶ σήμερα πολὺτιμα ἐρεθίσματα στὴν ἐπιστήμη καὶ νὰ βοηθήσει στὴν καλλιέργεια τῆς συνείδησης τῆς κοινῆς πνευματικῆς κληρονομιάς· στὴν ἐμπέδωση κοινοῦ τρόπου νομικῆς σκέψης καὶ στὴ δημιουργία τῆς πίστης ὅτι ἡ ὀλοκλήρωση τῆς Εὐρώπης καὶ ἡ ἐναρμόνιση τῶν δικαίων τῶν κρατῶν της εἶναι ἡ ἀσφαλέστερη ἐγγύηση γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ διαφύλαξη τοῦ πολιτισμοῦ της⁴⁶.

3. *Οἱ νέες μορφὲς συμβάσεων τῆς σύγχρονης οἰκονομίας*: Μιὰ ἄλλη ἐκδήλωση τῆς παγκοσμιοποίησης εἶναι ἡ γέννηση καὶ ταχεῖα διάδοση κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες νέων μορφῶν συμβάσεων⁴⁷, μέχρι τώρα λίγο-πολύ ἀγνωστων, σὲ διάφορους τομεῖς τῆς οἰκονομίας, ἀπὸ τὸν τομέα τῶν χρηματοδοτήσεων καὶ τῶν ἐπενδύσεων μέχρι τὴν πληροφορικὴ ἢ τὴν ὀργάνωση τῆς διοίκησης καὶ λειτουργίας τῶν ἐπιχειρήσεων. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ ἡ διεύρυνση τῆς συναλλακτικῆς δραστηριότητος σὲ νέα πεδία συντέλεσαν στὴν ἐμφάνιση καὶ διάδοση συμβατικῶν μορφωμάτων, τὰ ὁποῖα βλάστησαν στὸ ἔδαφος τοῦ ἀγγλοαμερικανικοῦ δικαίου καὶ ἔχουν ὡς πηγὴ τὶς ἴδιες τὶς συναλλαγές. Οἱ συμβάσεις αὐτὲς παραμένουν ἀκόμη ἀρρυθμιστες διότι ὁ νομοθέτης, ὅσο ἐπιμελής καὶ ἂν εἶναι, δὲν μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει τὴ σφύζουσα οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῶν ἰδιωτῶν καὶ τὴν ἀέναη ἐξέλιξη τῆς συναλλακτικῆς ζωῆς. Ὑπὸ καθεστῶς ἐλεύθερης οἰκονομίας εἶναι σχεδὸν ἀδύνατη ἡ ρύθμιση ὅλων τῶν συναλλακτικῶν μορφῶν ποὺ ἀναφαίνονται καθημερινὰ καὶ μὲ τὶς ὁποῖες οἱ συναλλασσόμενοι ἐπιδιώκουν τὴν ἐπίτευξη τῶν οἰκονομικῶν στόχων τους καὶ τὴν ἱκανοποίηση τῶν διογκούμενων νέων ἀναγκῶν τους.

Ἡ δημιουργία νέων συμβατικῶν μορφῶν, ὅπως οἱ συμβάσεις *leasing*, *factoring*, *forfaiting*, *franchising*, *know-how*, *merchandising*, *management*, *con-*

46. Ἐπ. Γεωργιάδης, ΝοΒ 1994, 344 ἐπ. μὲ περαιτέρω παραπομπές.

47. Γιὰ τὶς ὁποῖες βλ. Ἐπ. Γεωργιάδη, Νέες μορφὲς συμβάσεων τῆς σύγχρονης οἰκονομίας, 4η ἔκδ. 2000.

sulting, pooling, joint-venture κ.ά., αποτελεί άσφαλώς θετική έκδήλωση τής οικονομικής και συναλλακτικής ευελιξίας. Από τήν άλλη πλευρά όμως πρέπει να ομολογηθεῖ ὅτι ἡ δημιουργία νέων συμβατικών τύπων συνδέεται με σοβαρά ρυθμιστικά και λειτουργικά προβλήματα, τὰ ὁποῖα γίνονται ἀντιληπτά τὸ ἀργότερο στίς περιπτώσεις παθολογικῆς ἐξέλιξης τῆς συμβατικῆς σχέσης. Πρόκειται ἀφενὸς γιὰ πρακτικὰ προβλήματα ρύθμισης καὶ ἀφετέρου γιὰ ζητήματα ὀριοθέτησης καὶ ἐλέγχου τῆς ἄσκησης τῆς συμβατικῆς ἐλευθερίας.

Ἐνεξάρτητα πάντως ἀπὸ τὰ ζητήματα πού γεννιοῦνται, οἱ νέες αὐτὲς συμβάσεις προκαλοῦν ζωηρὸ ἐνδιαφέρον στὸν μελετητὴ τοῦ δικαίου, καθὼς ἀνατρέπουν πολλὰ ἀπὸ τὰ ἕως σήμερα κρατοῦντα στὸν δικαιοκὸ χῶρο. Πιὸ χαρακτηριστικὴ ἴσως εἶναι ἡ τάση μετάβασης ἀπὸ τὸ κλασικὸ δικαίωμα κυριότητας (τοῦ ἐμπραγμάτου δικαίου) σ' ἕνα ἰδιότυπο δικαίωμα χρήσης πάνω στὸ πράγμα, τάση ἡ ὁποία ἐνδεχομένως ἀποτελεῖ καὶ πρόκριμα σταδιακῆς ὑποκατάστασης θεμελιωδῶν θεσμῶν καὶ δικαιωμάτων τοῦ ἰδιωτικοῦ μας δικαίου ἀπὸ νεότερα, πιὸ εὐέλικτα σχήματα καὶ δικαιώματα. Οἱ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὲς συμβάσεις γιὰ τὴν ἐν λόγω τάση εἶναι ἡ χρονομεριστικὴ μίσθωση (Time-sharing) καὶ ἡ χρηματοδοτικὴ μίσθωση (Leasing)⁴⁸.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς γιὰ τίς σύγχρονες μορφὲς συμβάσεων καθιστοῦν φανερό πὼς οἱ συμβατικοὶ τύποι πού ἀνέφερα, ὅσο μένουν ἀρρυθμιστοὶ ἀπὸ τὸν νομοθέτη, μεταθέτουν γιὰ τὸ μέλλον τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ἕνα παλιότερο πρόβλημα τοῦ δικαίου τῶν συμβάσεων. Πρόκειται γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν ἀρχῶν καὶ κριτηρίων, βάσει τῶν ὁποίων θὰ πρέπει νὰ γίνεται ἡ ἐπιλογή ἢ ἡ διατύπωση τῶν κανόνων γιὰ τὴ ρύθμιση καινούργιων συμβατικῶν μορφῶν τῆς συναλλακτικῆς ζωῆς. Ὅποια ὅμως καὶ ἂν εἶναι τὰ κριτήρια καὶ οἱ ἀρχὲς πού τελικὰ θὰ ἐπιλέξει ὁ μελλοντικὸς νομοθέτης, δὲν θὰ πρέπει νὰ παραβλέπεται ἡ ἀνάγκη ἱκανοποίησης δύο βασικῶν στόχων: Ἐκτὸς τῆς προαγωγῆς καὶ ἐπιβοήθησης τῆς ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητας καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τῆς προστασίας τῶν συναλλασσόμενων ἀπὸ φαινόμενα ἐκμετάλλευσης.

IV. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Προσπάθησα νὰ σκιαγραφήσω μερικὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα, πού τὸ Ἰδιωτικὸ Δίκαιο ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει στὸν αἰῶνα πού μόλις ἄρχισε, καὶ τὰ ὁποῖα ἤδη ἀπὸ καιρὸ βρῖσκονται στὸ ἐπίκεντρο τῆς διεθνοῦς ἐπιστημονικῆς συζήτησης⁴⁹. Τὸ συμπέ-

48. Βλ. Ἐπ. Γεωργιάδη, Νέες μορφὲς συμβάσεων, σ. 33 ἐπ.

49. Γιὰ τὴ σχετικὴ προβληματικὴ ἤδη πρὸ τριακονταετίας βλ. Raiser, Die Zukunft des Privatrechts, 1971. Βλ. ἐπίσης Zöllner, Zivilrechtswissenschaft und Zivilrecht im ausgehenden 20. Jahrhundert, AcP 1988, 85 ἐπ.· Wieacker, Das bürgerliche Recht im Wandel der Gesell-

ρασμα είναι ότι ο σημερινός άνθρωπος βρίσκεται σε μια εποχή —κατά τη διατύπωση του Κων. Δεσποτόπουλου— «πολυκίνδυνη και πολυέλπιδη, απειλημένη από αντιανθρώπινες δυνάμεις και έμφυχωμένη από ευδαιμονικές προοπτικές»⁵⁰. 'Η επίταχυνση τής ιστορίας που συντελείται στους καιρούς μας έχει ως συνέπεια τή δημιουργία φαινομένων και καταστάσεων, τις όποιες τὸ μὲν δίκαιο αδυνατεῖ νὰ καλύψει μὲ τις υπάρχουσες ρυθμίσεις του, ἡ δὲ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου δὲν διαθέτει πάντοτε τὴν κατάλληλη μεθοδολογία γιὰ νὰ τις διαχειριστεῖ.

Τὸ κλασικὸ νομικὸ μας σύστημα ἐμφανίζει ἀδυναμία προσαρμογῆς. 'Αδυνατεῖ νὰ ρυθμίσει μιὰ κοινωνία που συνεχῶς μεταβάλλεται, ἀρνούμενη τὴ διάρκεια καὶ τὴ σταθερότητα. 'Η ἀδυναμία αὐτὴ εἶναι ιδιαίτερα ἐμφανῆς στους χώρους όπου εἰσάγονται νέες δραστηριότητες, εἴτε ριζικὰ καινούργιες, ὅπως εἶναι ἡ ἐξάπλωση τῆς ἀνθρώπινης ἐπικοινωνίας μέσω τοῦ διαδικτύου, εἴτε ἀπειλητικὲς γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ περιβάλλον του, ὅπως εἶναι οἱ ἐξελίξεις στους τομεῖς τῆς τεχνολογίας καὶ τῆς γενετικῆς. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ ὀδηγοῦν στὴν ἀναθεώρηση καὶ ἐπανεξέταση καὶ τῶν καλλίτερα ἀκόμη θεμελιωμένων νομικῶν ἐννοιῶν. Συντελεῖται ἔτσι μιὰ ἐννοιολογικὴ ἐπανάσταση, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας ἐπανεξετάζονται ὅλες οἱ νομικὲς ἐννοιες καὶ ἀναθεωροῦνται οἱ θεμελιώδεις ἀρχὲς τοῦ δικαίου.

Τὸ ἐρώτημα που τίθεται εἶναι ποιὸς εἶναι ὁ ἄξονας, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ περιστραφεῖ ἡ ἐξέλιξη αὐτῆ; ποιὸ πρέπει νὰ εἶναι τὸ μέτρο ἀξίας που θὰ χαρακτηρίσει τὸ δίκαιο τοῦ μέλλοντος καὶ τὴν κατεύθυνση τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου. 'Ο συνταγματικὸς νομοθέτης ὀρίζει στὸ ἄρθρο 2 § 1 τοῦ Συντάγματος ὅτι ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ προστασία τῶν ἀξιῶν που συνθέτουν τὴν ἀνθρώπινη ὑπόσταση «ἀποτελοῦν τὴν πρωταρχικὴ ὑποχρέωση τῆς Πολιτείας». Αὐτὸ σημαίνει ὅτι Κράτος καὶ ἐφαρμοστές τοῦ δικαίου πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε τις νέες προκλήσεις ὄχι ὡς ζητήματα ἀποκομμένα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κοινωνικὸ του περίγυρο, ἀλλὰ ὡς παραμέτρους τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Σημαίνει ἀκόμη ὅτι πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὸ δίκαιο ὄχι μόνο ὡς σύστημα ἐννοιῶν ἀλλὰ κυρίως ὡς τμῆμα τῆς ζωῆς⁵¹. 'Ο νόμος καὶ ἡ ἐπι-

schäftsordnungen, 1960· *Großfeld*, Zivilrecht als Gestaltungsaufgabe, 1977· *H. P. Westermann*, Der Fortschrittsgedanke im Privatrecht, NJW 1997, 1 ἐπ.· *Martina Wechsler*, Die Zukunft des gemeinen Rechts im europäischen Privatrecht, in: *Polaschek/Ziegerhofer* (Hrsg.), Recht ohne Grenzen - Grenzen des Rechts, 1998, σ. 151 ἐπ.

50. *Κ. Δεσποτόπουλος*, Μελετήματα Φιλοσοφίας, 1978, σ. 172.

51. Πρβλ. καὶ *Γ. Δασκαρόλη*, Οἱ νόμοι, τὰ ἦθη καὶ ἡ νοσταλγία τῆς δικαιοσύνης, περιοδ. «Κοινωνικὲς Τομὲς», τεῦχος 56, 'Ιούλιος-Αὐγούστος 1994, σ. 242 ἐπ.

στήμη του δὲν ἀποτελοῦν αὐτοσκοπό, ἀλλὰ προσπάθειες τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐπιλύσει μὲσω αὐτῶν τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς καὶ νὰ καταστήσει εὐχερέστερη τὴ συμβίωση⁵².

Ἡ προστασία τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου εἶναι σύμφυτη μὲ τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο. Ἐννοίες ὅπως ἡ προσωπικότητα, ἡ ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου, ἡ αὐτονομία τῆς ἰδιωτικῆς βούλησης, ἡ ἐλευθερία τῶν συμβάσεων, ἡ δίκαιη ἰσορροπία συμφερόντων ποὺ προκαλεῖ ἡ συλλογικὴ οἰκονομικὴ δράση κλπ. κατέχουν τὴν ὑψηλότερη θέση στὸ σύστημα τῶν ἀξιῶν ποὺ ὑπηρετεῖ τὸ Δίκαιο. Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο ἀντιστάθηκε σθεναρὰ στὶς προσπάθειες μείωσης ἢ ὑποβιβασμοῦ τῶν ἀξιῶν αὐτῶν. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ κάνει, καὶ μάλιστα μὲ αὐξημένη ἔνταση, στὸν αἰῶνα ποὺ μόλις ἄρχισε ἔχοντας πάντα στὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντός του τὸν ἄνθρωπο ὡς μοναδική, ἀνεπανάληπτη καὶ ἀναντικατάστατη ταυτότητα.

Ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ ὥστόσο νὰ νοηθεῖ χωρὶς τὸν ἐθνικὸ, πνευματικὸ καὶ πολιτισμικὸ του περίγυρο. Ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἔννοια μετέωρη καὶ ἀπροσδιόριστη ἀλλ' ἀποκτᾷ πολὺ συγκεκριμένη σημασία μέσα στὸν φυσικὸ, κοινωνικὸ καὶ πολιτιστικὸ χῶρο, στὸν ὁποῖο ἀναπτύσσεται ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸν ὁποῖο ἐν πολλοῖς προδιαγράφει τὸ δίκαιο.

Στὴν ἐπελαύνουσα παγκοσμιοποίηση, τὴν ὁποία καμία δύναμη δὲν φαίνεται ὅτι μπορεῖ νὰ ἀναστείλει, πρέπει νὰ ἀντιτάξουν οἱ λαοὶ τὴν ἐθνικὴ κληρονομία καὶ ἰδιοτυπία τους. Στὸν διαφαινόμενο κίνδυνο μετατροπῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν σὲ μάζα χρήσιμη γιὰ τοὺς οἰκονομικοὺς σκοποὺς μιᾶς ἀνώνυμης ὀλιγαρχίας, πρέπει νὰ ἀντιταχθεῖ τὸ αἴτημα γιὰ σεβασμὸ τοῦ ἐθνικοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ κάθε λαοῦ, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀξιοπρέπειας κάθε ἀνθρώπινου προσώπου. Ἡ Ἐνωμένη Εὐρώπη δὲν ἀρνεῖται τίς ἐθνικὲς παραδόσεις τῶν λαῶν ποὺ τὴν ἀποτελοῦν, ἀλλ' ἀντιθέτως βασίζεται σ' αὐτές. Τὸ ὄραμα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ὁλοκλήρωσης δὲν σημαίνει ὅτι ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες πρέπει νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ, τὴν πολιτιστικὴ καὶ τὴ θρησκευτικὴ μας ταυτότητα⁵³: ὅτι πρέπει νὰ ἐμφανισθοῦμε ἄδαιοι ἀπὸ πολιτισμὸ, μνήμη καὶ αὐτοσυνειδησία· νὰ ξεχάσουμε αὐτό, γιὰ τὸ ὁποῖο εἴμαστε ὑπερήφανοι: Ὅτι μιᾶμε

52. Γιὰ τὴν οὐσία καὶ τὴν ἀποστολὴ τοῦ δικαίου βλ. *Γ. Μητσόπουλο*, Προβλήματα ἰσχύος τοῦ δικαίου, ΝοΒ 1976, 1 ἐπ. καὶ ἰδίως 4 ἐπ.: τὸν ἴδιο, Τὸ φιλοσοφικὸ σύστημα τοῦ Θεοδορακόπουλου σὲ σχέση μὲ τὴν φιλοσοφία καὶ τὴν γενικὴ θεωρία τοῦ δικαίου, εἰς: τοῦ ἴδιου, Μελέται γενικῆς θεωρίας δικαίου καὶ ἀστικοῦ δικονομικοῦ δικαίου II, 1997, σ. 51 ἐπ. καὶ ἰδίως 58 ἐπ. *Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρο*, Δίκαιον καὶ κοινωνικὴ συνείδησις, 1970, σ. 58 ἐπ.

53. Ἄναστάσιος Γιαννουλάτος, Παγκοσμιοποίηση καὶ Ὁρθοδοξία, 2000, σ. 269 ἐπ.· Μαργ. Καράσης, Ὁρθοδοξία, Νέα Ἀριστερὰ καὶ Νέα Τάξη, Ἐφημ. «Τύπος τῆς Κυριακῆς» τῆς 29.8.2000.

στή γλώσσα τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Παπα-
 διαμάντη. Ὅμως, γιὰ νὰ νομιμοποιούμεθα νὰ ζητᾶμε ἀπὸ τοὺς ἄλλους νὰ τιμοῦν τὸ
 μήνυμα τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, πρέπει πρῶτοι ἐμεῖς νὰ τὸ πραγματώνομε· ν' ἀπο-
 δεικνύομε καθημερινὰ καὶ ἐμπράκτως ὅτι εἴμαστε ἄξιοι νὰ τὸ κατέχομε καὶ νὰ τὸ
 μεταδίδομε.